

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK.
SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.
XXII.

STÖCKEL LÉNÁRD
ZSUZSANNA-DRÁMÁJA ÉS A BART-
FAI NÉMET ISKOLAI SZINJÁTÉK
A XVI. SZÁZADBAN.

FÜGGELÉK: STÖCKEL DRÁMÁJÁNAK ÚJ LENYOMATA.

IRTA ÉS KIADTA
SZILASI KLÁRA.

BUDAPEST
FREIFER FERDINAND-FÉLE KÖNYVKERESKEDELÉS
(ZEIDLER TESTVÉREK.)

1918.

Ára 5 K 50 f.

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK.

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

XXII.

STÖCKEL LÉNÁRD
ZSUZSANNA-DRÁMÁJA ÉS A BART-
FAI NÉMET ISKOLAI SZINJÁTÉK
A XVI. SZÁZADBAN.

FÜGGELÉK: STÖCKEL DRÁMÁJÁNAK UJ LENYOMATA.

IRTA ES KIADTA

SZILASI KLÁRA.

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND-FÉLE KÖNYVKERESKEDEÉS

(ZEIDLER TESTVÉREK.)

1918.

TARTALOMJEGYZÉK.

Bevezetés .....

I. A német iskoladráma Stöckel idejében .....

1. Az olasz humanizmus recepciója Németországban : Neumarkt, Enea Silvio, Celtes.....
2. A német humanizmus : Reuchlin, Erasmus .....
3. A protestáns humanizmus : Melanchton, Camerarius.....
4. Latin Terentius-előadások .....
5. Latin Terentius-utánpótlások. Luther és Melanchton Terentiusról.....
6. Német Terentius-fordítások. Német bibliai drámák, moralitások, polemikus drámák .....

II. A német iskoladráma Bártfán Stöckelig .....

1. A felvidéki városok erkölcsi, gazdasági és kulturális viszonyai .....
2. A reformáció recepciója Bártfán .....
3. A protestáns iskolaiügy Bártfán .....
4. Bibliai tárgyú drámaelőadások a protestáns iskolákban.....

III. Stöckel élete .....

1. Szülei.....
2. Eck Bálint .....
3. Coxe Lénárd Kassán .....
4. Boroszlói tartózkodása .....
5. Wittenberg, Eisleben.....
6. Pedagógiai működése Bártfán .....
7. Reformátori működése Bártfán.....

IV. A Zsuzsanna-dráma .....

1. A kiadás .....
2. Mért írta Stöckel német nyelven a drámát? .....
3. A tárgy .....
4. Viszonya forrásához.....
5. Színszerűsége való törekvés : helyszín, díszletek, mimika .....
6. A nyelv és a versforma .....
7. A népjáték .....

V. A bártfai iskoladráma Stöckel után a XVII. századig .....

VI. A Zsuzsanna-dráma szövege .....

BEVEZETÉS.

Stöckel Lénárt Zsuzsana — drámája 1559-ben Wittenbergben jelent meg Hans Lufft nyomdásznál. A nyomtatványnak ma egyetlen ismert példányát a berlini kir. könyvtár őrzi. Ujabb kiadásban mindeddig nem jelent meg és a magyar irodalomtörténeti kutatás számára csak nehezen volt hozzáférhető. Talán e körülmény okozta azt, hogy a magyar drámatörténelem, mely sohasem mellőzhette teljesen, mostohán bánt el vele, itt-ott megemlítette, de kevés jót mondhatott róla, sőt irodalmunknak újabb összefoglaló története¹⁾ belső értékére nézve »jelentéktelen félrcműnek« minősítette. Pedig két századdal azelőtt másképp ítélték róla. Gottsched, aki először igyekezett tudományosan áttekinteni a német dráma fejlődését, behatóan foglalkozott vele, idézgetett előszavából és azt vélte: »So vernünftig dachte man schon vor zweihundert und mehr Jahren in Ungarn in den Schulen.«²⁾ Saját korában pedig bizonynyal még sokkal kedvezőbb értékelés alá esett. Iróinknak kedvezőtlen ítéletét a drámának egy német bírálata³⁾ okozta, mely rámutatott Stöckel forrására és Zsuzsanna-drámánkat önállótlan, szerény igényű kísérletnek mondotta. Ez az állítás helyes lehet a német drámairodalom szempontjából, hol a XVI. sz. elején gazdag drámairodalommal és sok értékes alkotással kell számolni, de semmi esetre sem indokolt magyar szempontból. Stöckel Zsuzsannája hazánkban az első, nem latin nyelven írt, felvonásokra osztott, a dráma hagyományos formájában próbálkozó kísérlet. Tíz évvel megelőzte Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoediát, mely

¹⁾ Pintér Jenő: *A magyar irodalom története*, Budapest, 1909. II. k. 115. I. V. ö. Heinrich Gusztáv: *A német irodalom története*. Budapest, 1889. II. köt. 309. I. 3. jegyz.

²⁾ *Des nöthigen Vorraths zur Geschichte der deutschen dramatischen Dichtkunst zweiter Theil*. Leipzig, 1765. 219. I.

³⁾ Robert Pilger: *Die Dramatisierung der Susanna im XVI. Jahrhundert*. Zeitschrift für deutsche Philologie. Bd. XI. 129—218. I.

még a válaszüton tart a dialogizált szatíra és a dráma között. Csak esetlegességeken múltott, hogy Stöckel a bártfai németajkú tanulók és polgárok számára német nyelven írta darabját. Ha környezete nem kényszeríti a német nyelv használatára, hanem magyar nyelven, magyar versekben öltözteti drámai formába Zsuzsanna történetét, irodalomtörténetünk Stöckelt mint a humanizmus és reformáció jegyében fellendülő magyar irodalom egyik legkiválóbb úttörőjét méltatná.

Hogy Stöckel irodalmi mintákat ismert és híven követett, az nem csorbítja érdemét, sőt emeli drámájának irodalomtörténeti becsét. A XVI. század mai értelemben vett szellemi tulajdonjogot még nem ismert, mert oly korszak nyomában következett, mikor stereotyp rímmel rimelni, hagyományos tárgyat átvenni, a költői alkotás értékét emelte, az eredetiség pedig azt leszállította. A XVI. században Hans Sachs époly gond nélkül adaptált egy-egy idegen drámát, mint nálunk Balassi Bálint egy-egy lírai költeményt. Épen mert az előtte kifejlődött hagyományba kapcsolódik, viseli magán Stöckel drámája a XVI. század szellemi küzdelmeinek nyomait, és történeti szempontból egyik legjellegzetesebb terméke annak az irodalomnak, melyet a humanizmus és a reformáció áramlata hazánkban felszínre sodort. A drámának irodalmi továbbhatásáról nincsen adatunk. De amit Stöckel a XVI. század elején a humanista reformátornak becsvágyával kora legmagasabb műveltségi rétegének alkotott, az az idők fordultával, új műveltségi áramlatok felülkerekedésével leszállott a nép közé. A néphagyományok századokon át nemzedékről-nemzedékre való hagyományozás útján fenntartották darabját szövegszerinti hűségben, és ha a berlini példány nem őrizte volna meg a drámát, Stöckel Zsuzsannáját főbb vonásaiban a felvidéki néphagyományokban még megismerhetnők. A dráma ugyanazt az utat tette meg, mint pl. Regiomontanus horoszkopjai Mátyás király udvarától népkönyveink csizíójáig. A reformációkorabeli irodalmi termékeknek néphagyománnyá való átalakulása egyetemes érdekű jelenség, mely a Zsuzsannadráma példáján behatóan tanulmányozható és arra ösztönözhet, hogy a néphagyományok cserepein továbbra is keressük a humanizmus és reformáció irodalmának tükörképét.

A magyarországi német irodalmat tekintve, Stöckel drámája az első nagyobb, hazánkban keletkezett, német költői alkotás, mely nyomtatásban megjelent és azon a határvonalon innen esik, melyet a mohácsi csata ideje a magyar szellemi életben a középkor és

a-reformáció kora közé von. Oswald, ujbányai jegyző verses elbeszélése, az első hazai német költői emlék még a XIV. század, a középkor irodalmának terméke.⁴⁾ Stöckel az új idők embere, többszörösen előadott s nyomtatásban megjelent drámája mögött már irodalom iránt érdeklődő közönséget látunk, melyet még Oswald aligha ismert. A felvidéki német irodalomra vonatkozó eddigi gyér ismereteink alapján a két izolált költői termék között összefüggés nem mutatkozik, de remélhető, hogy a további kutatás át fogja hidalni a hagyományoknak azt a szakadását, mely most a XIV. századi és a XVI. századi írók egymástól elválasztja.

Amilyen becses irodalmi és népköltési szempontból a Zsuzsanna-dráma, époly rokonszenves az egyéniség is, amely megalkotta. A drámaíró csak egyik oldala Stöckel ösztönző, úttörő egyéniségének. Járatlan utakon járt hazánkban a pedagogia terén és mint vallás-reformátor is az új eszmék szolgálatába szegődött. Egyéniségének legrokonszenvesebb vonása erős hazaszeretete. Melanchton felismerte képességeit és igyekezett őt a németországi reformációnak megnyerni. De hiába óhajtotta Stöckelt Luther szülővárosában, Eislebenben, lekötni, és később hiába csábította ki a törökdúlta Magyarországból Boroszlóba nagy hatáskör és fényes pálya ígéréssel: Stöckel e csábításoknak mindig ellenállt, mert minden erejével tudatosan hazája szellemi törekvéseinek akart szolgálni.

Heltainak, Honternak, Dévai Biró Mátyásnak, Melius Juhász Péternek akadt monografia-írója; Stöckelnek még behatóbb életrajzát sem olvashatjuk. A Zsuzsanna-dráma tanulmányozásával és kiadásával elő akartam készíteni Stöckel életének és működésének oly összefoglaló tárgyalását, mely nemcsak az írónak, hanem a pedagógusnak és reformátornak is megadja azt, amit a történeti kritikától megérdemel.

⁴⁾ Czinkoteczky Jenő: *Oswald ujbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból.* (Német Philologiai Dolgozatok IX.) Budapest, 1914.

I. A német iskoladráma Stöckel idejében.

1. A németországi humanizmus a XV. sz. végén és a XVI. sz. elején élte virágkorát, de kezdete a XIV. sz. második felére vezet vissza, amikor Cola di Rienzo, az előzőtt tribunus, 1350-ben és Petrarca 1356-ban IV. Károly császár hívására Prágában megjelent.⁵⁾ Mindketten új eszméket, új világfelfogást hoztak magukkal a barbár földre és szóban és írásban tanuságot tettek a IV. Károly köré gyűlt tudósok előtt a humanizmusnak új, Itáliában ébredt szelleméről. Sok tisztelőjük akadt Prágában; köztük a legkiválóbb, Joh. Neumarkt, IV. Károly császár kancellárja. Neumarkt a legnagyobb elismerés és csodálat hangján intézte leveleit Petrarcához és minden igyekezete oda irányult, hogy hazájában a »barbárok« közt elhintse az ókori műveltséget. Neumarktnak Petrarcával váltott leveleit összegyűjtötték és e levelek egyéb okmányokkal mint *Summa Cancellaria Caroli IV.* még a XIV. században kancelláriáról kancelláriára vándoroltak s terjesztették a humanista eszméket. Prágában történt a humanizmus első recepciója német földön, de az új eszméknek középpontja már a XV. században Bécs lett. Itt működött Enea Silvio Piccolomini, az egész áramlat éltetője és apostola. A későbbi pápa buzógó terjesztője a humanizmusnak. Szóban és írásban azon dolgozott, hogy híveket szerezzen a finomabb, klasszikus latinság számára.⁶⁾ Azonban a német fejedelmek, a főnemesség és főpapság idegenkedéssel fogadták propagandáját, úgy, hogy eszméinek nemcsak barátokat, hanem ellenségeket is szerzett.⁷⁾

⁵⁾ G. Voigt: *Die Wiederbelebung des classischen Allertums*. Berlin, 1893. II. 261—264. 1.

⁶⁾ G. Voigt: *Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*. Berlin, 1856—63. II. 274. 1.

⁷⁾ Egyike ezeknek volt az akkori kor leghíresebb jogásza, Georg Heimburg. V. ö. Conrad Bursian: *Geschichte der klassischen Philologie in Deutschland*. München und Leipzig 1883. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. XIX. k.) 94. 1.

Enea Silvio propagandájával párhuzamosan haladtak azoknak a német tudósoknak a törekvései, kik képzettségüket Olaszországban nyerték, olasz egyetemeken tanultak és visszatérve Németországba, iskolák vezetését vették át, vagy pedig egyetemeken tartottak előadásokat humanista szellemben.⁸⁾ Így váltak a humanizmus terjesztőivé Luder, Peuerbach, Regiomontanus, eszméikhez csatlakozott a következő generációból Sam. Karoch, Rudolf Langen, Rudolf Agricola. A német humanisták tanításai termő talajra találtak a német ifjúság lelkében és azáltal, hogy nem egy helyen, hanem különböző egyetemeken tanítottak, az új eszmék terjedni kezdtek Németországban, épügy mint Ausztriában.

Az Olaszországban nevelődött német humanisták között Celtis Conrad volt a legtudósabb. Enea Silvio óta ő fejtette ki a legnagyobb tevékenységet a humanizmus érdekében.⁹⁾ Költeményeket írt,¹⁰⁾ irodalmi társaságokat alapított és különböző egyetemeken tartott előadásokat. Utolsó éveit Ingolstadtban, majd meg Bécsben, mint a poetika és retorika tanára töltötte haláláig.

2. A német humanisták pedagógiai törekvései odairányultak, hogy az ifjúságot a klasszikus írók műveinek olvasása által a latin nyelvben tökéletesítsék, hogy ízlését az olvasmányokban foglalt nyelvi és tartalmi szépségek által fejlesszék és az azokban kifejezett erkölcsi tanításokkal lelkét nemesítsék. Ezek a törekvések is olasz hatásra keletkeztek, csakhogy míg Olaszországban fejedelmek udvarában valósultak meg, addig Németországban az egyetemek lettek az új szellemnek legerősebb támaszai.

De a német egyetemeken a humanizmus nem haladt tovább abban az irányban, amelybe azt Enea Silvio és Celtis terelte. Az ő törekvéseik Olaszországból indultak ki és egy világi esztétizmus felé vezettek. A német humanizmus szakított ezzel az iránnyal, a pogány ókor imádatát felváltotta az őskereszténység tanulmányozásával, a profán esztétizmust pedig a vallásos magábatérítéssel. Ennek az új német humanizmusnak két úttörője Reuchlin és Erasmus. Mindketten az iskolák reformálására törekedtek. Erasmus

⁸⁾ V. ö. Friedrich Paulsen: *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten*. Leipzig, 1896. I. 75. l.

⁹⁾ V. ö. Fögel Sándor: *Celtis Konrád és a magyarországi humanisták*. Budapest, 1916.

¹⁰⁾ Celtis leghíresebb költői műve az *Amorum libri quattuor*, mely Ovidius hasonló című költeményére emlékeztet. V. ö. A. Schröter: *Beiträge zur Geschichte der neulateinischen Poesie Deutschlands*. Palaestra 77. Berlin, 1909. 16—18 l.

pontos tantervet dolgozott ki az iskolák számára. A latin- és görög nyelv tanulását — így kívánja *De ratione studii* c. pedagógiai művében¹¹⁾ — egyszerre kell kezdeni. A grammatikai szabály lehetőleg kevés legyen, mert a nyelv elsajátítható válogatott beszélgetések és jó könyvek szorgalmas olvasása által. Az olvasmányok közül olyanokat kell választani, melyek nyelvük tisztasága mellett tartalmuknál fogva is vonzóak és érdekesek. Olvasmányul ajánlja Lukianost, Demosthenest, Herodotost, Homerost, Euripidest, Terentiuszt és Vergiliust. Az emlékezet erősítésére és a latin nyelvben való jártasság és ékesszólás megszerzésére szükségesnek tartotta a könyv nélkül való tanulást. E célra maga is írt dialogusokat és Terentius darabjait ajánlotta előadásra. Erasmus s vele egyidőben Reuchlin a humanista tudást az egyház szolgálatába igyekezett vonni.¹²⁾ Nemcsak a teológia szabadabb művelését ajánlotta, hanem felfedte az egyházi állapotok zilált helyzetét és a reformációnak egyengette az utat.

3. A protestantizmus szelleme a humanizmusból táplálkozott, tőle nyert ösztönzéseket s csakhamar kizárólagos érdeklődéssel foglalta le a kedélyeket. Erasmus és Reuchlin után a német szellemi élet vezetése Luther kezébe ment át. Luther ugyan az erfurti humanista egyetem légköréből bontakozott ki, de lelkileg mindig idegen maradt a pogány antik világban; az ő reformációjának művészietlen demokratizmusa messze elvezette a német műveltséget a klasszikus ideáltól. A humanizmus, a reformációnak gyámolítója, Luther korában a reformációnak szolgálatába állott. A protestáns humanizmust nemzeti tendenciák hatották át. A német nép szeme előtt csak egy cél lebegett: Németország hatalmát és tekintélyét megerősíteni. Erre a célra nevelték a protestáns iskolákban az ifjúságot és ennek a szellemi mozgalomnak szolgálatában lett Melanchton és Camerarius a német iskolaügynek újjászervezője.

4. Az ékesszólás gyakorlására színi előadásokat rendeztek a protestáns iskolákban. Legtöbbször Terentius és Plautus vígjátékait adták elő, néha Sophokles és Euripides darabjait is.

Terentius darabjainak az előadását az olasz humanisták kez-

¹¹⁾ V. ö. Erasmus: *A gyermekek nevelése. A tanulmányok módszere*. Ford. Péter János, Paedagógiai Könyvtár III. 1913.

¹²⁾ V. ö. Wilhelm Maurenbrecher: *Geschichte der katholischen Reformation*. Nördlingen, 1880. 141—143. l.

deittek. A római Pomponius¹³⁾ a humanizmus terjesztésének fő-eszközét a régi latin drámaköltők darabjainak előadásában látta. Ezért előadatta tanítványaival Terentius darabjait, Seneca tragédiáit és Plautus néhány darabját. A római előadások példájára Firenzében, Velencében, Ferrarában, Páduában és még sok olasz városban rendeztek ilyen előadásokat. Az olasz egyetemeken tanuló német ifjak meghonosították ezt a szokást hazájukban.¹⁴⁾ Lassanként Terentius lett a legkedveltebb iskolai olvasmány. A XVI. század elején már Németország valamennyi iskolájában előadták Terentius darabjait. A nördlingeni iskolának 1522-ben, a zwickauinak 1523-ban, az eislebeninek 1525-ben, a nürnberginek 1526-ban, a wittenberginek 1533-ban, a frankfurtinak 1537-ben, a strassburginak 1538-ban, a düsseldorfinak 1545-ben, a magdeburginak és augsburginak 1553-ban megállapított szabályzatai pontosan előírják, hogy Terentiusnak valamennyi, Plautusnak pedig kiválogatott darabjait az iskolákban könyv nélkül kell tanulni és előadni.¹⁵⁾

5. A színi előadásokat többen megtámadták. Terentius és Plautus hatását erkölcsrontónak ítélték. Talán ez a körülmény is hozzájárult, hogy a humanisták önálló darabokat kezdtek írni. Ezek a próbálkozások is Itáliában tűntek fel először. Az olasz humanisták Terentius darabjainak hatása alatt maguk is írtak darabokat, melyeket elő is adtak. Ezek a darabok azonban nem egyebek, mint hibátlan latinsággal megírt száraz dialogusok, hiányzik belőlük minden drámaiság.¹⁶⁾

A németeknél is gyakoriak e drámáknak nevezett dialogusok. A buzgóbb humanisták műveiket a dialogus formájában írták és tanlattatták be az ifjúsággal és miután e dialogusok befejező mondata »plaudite et valete« volt, drámának tekintették.¹⁷⁾

¹³⁾ A Rómában működő Pomponius Laetus (1427—1497) és társasága annyira rajongott a régi római állapotokért, hogy egymásnak római neveket és címeket adtak és a város alapításának évfordulóját megünnepezték. W. Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas*. Halle, 1901. II. k. 2. l.

¹⁴⁾ Paul Dittrich: *Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten*. Leipzig, 1915.

¹⁵⁾ V. ö. Hugo Holstein: *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Literatur des sechzehnten Jahrhunderts*. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 14—15.) Halle, 1886. 33—45. l.

¹⁶⁾ V. ö. Creizenach id. m. II. 6. l.

¹⁷⁾ Erasmusnak is a latin nyelv gyakorlására írt beszélgetéseit mint drámákat szavalták. Creizenach II. 25. l.

Ilyen kezdetleges dialogizált iskoladráma Jakob Wimpheling (1450–1518) *Stylphoja*,¹⁸⁾ Heinrich Bebel (1471–1518) *Comœdia vel potius dialogus de optimo studio scholasticorum* című darabja, Jakob Locher (1475–1528) számos tragédiája és komédiája.¹⁹⁾ A XVI. század elején ilyen dialogusok virágzanak a humanisták színpadán. A humanista írók a klasszikus költőket vették mintaképül, az ő darabjaikat utánozták.

Sorukból kiemelkedett hatásának egyetemessége és formájának tökéletessége által Reuchlin. Első darabja, *Sergius*, nem került előadásra, mert a heidelbergi humanisták igen élesnek találták benne a támadást személyes ellensége, Holzinger²⁰⁾ ellen. Azonban a darab igen nagy tetszést aratott körükben, mert a költő kifakadásai a költészet ellenségei és a tudatlan papok ellen visszhangra talált bennök.²¹⁾ Második drámája, *Henno*,²²⁾ Sergiusnál sikerültebb alkotás, melyet elő is adtak, 1497. jan. 31.-én. Az előadásnak sikere volt.²³⁾ *Henno* Terentius nyelvéen és Terentius művészetével a középkori francia farceok motívumait hívja emlékezetünkbe, de Terentiushoz mérten újításokat is foglal magában. Itt szerepelt először a kar, mint jelenetközi zeneszám.²⁴⁾ Reuchlin előtt egy költő sem mutatott fel ekkora tökéletességet a nyelvben és formában; vig történetet adott elő, melynek háttérül a korabeli viszonyok szolgáltak. A darabnak és költőjének messze járt a híre; aki csak kézhez kaphatta a *Hennót*, leírta magának. Néhány évvel később már számtalan utánzata volt forgalomban.²⁵⁾

A XVI. század elején már ritkábbak az egyetemi ifjúság körében rendezett előadások. De amilyen mértékben eltűnnek az egyetemekről, olyan mértékben jelennek meg a partikuláris iskolákban. Ennek oka abban rejlik, hogy itt is olvasták Terentius drámáit. Hogy Luther milyen fontosnak tartotta ezeket az iskolai előadásokat,

¹⁸⁾ 1480. márc. 8-án egy licenciatusi promocio alkalmával előadták Heidelbergben. Megj.: *Lat. Lit. Denkmäler*, I. füz.

¹⁹⁾ V. ö. Creizenach, II. 41. l.

²⁰⁾ Ludwig Geiger, *Johann Reuchlin, sein Leben und seine Werke*. Leipzig, 1871. 79. l.

²¹⁾ Creizenach, II. 45. l.

²²⁾ Teljes címe: *Scenica progymnasmata vel Henno*.

²³⁾ Helfant Bálint az előadás végeztével szép beszédben mondott köszönetet a költőnek, Dalberg püspök pedig jutalmat osztott ki a szereplők közt. L. Geiger id. m. 82. l.

²⁴⁾ Creizenach, II. 46. l.

²⁵⁾ Creizenach, II. 50. l.

bizonyítja a következő kijelentése: »Comödien zu spielen soll man um der Knaben in der Schule willen nicht wehren, sondern gestatten und zulassen; erstlich, dass sie sich üben in der lateinischen Sprache, zum anderen, dass in Comödien fein künstlich erdichtet, abgemalet und vorgestellet werden solche Personen, dadurch die Leute unterrichtet und ein Jeglicher seines Amts und Standes erinnert und vermahnet werde, was einem Knecht, Herrn, jungen Gesellen und Alten gebühre, wolanstehe und was er tun soll; ja, es wird darinnen furgehalten, und fur die Augen gestellt aller Dignitäten Grad Aemter und Gebühre; wie sich ein Jeglicher in seinem Stande halten soll im äusserlichen Wandel, wie in einem Spiegel.«²⁶⁾ Ebből is látjuk, hogy Luther helyeselte a darabok előadását, elsősorban a latin nyelv tudása szempontjából, másodszorban a darabokban kifejezésre juttatott erkölcsi tanítások miatt. Melanchton, mint gyermek, 1508-ban résztvett a Reuchlin tiszteletére rendezett Henno-előadásban.²⁷⁾ 1516-ban új kiadást készített Terentius darabjaiból;²⁸⁾ wittenbergi iskolájában, a schola privata-ban²⁹⁾ Terentius állott a tanulmányok középpontjában, darabjait előadatta tanítványaival és maga írta a prologust a különböző darabok elé. Terentius *Eunuchus*án, *Andriáj*án, *Adelphiáj*án és *Phormio*ján kívül előadták iskolájában Euripides *Hecubáj*át,³⁰⁾ Seneca *Thyestes*ét,³¹⁾ Plautus *Miles gloriosus*át. Melanchton is, épúgy mint Luther, az ilyen előadásokban nemcsak azokat az előnyöket látta, melyek a latin nyelvben való jártasságnak, az ügyes mozgásnak, a biztos fellépésnek a megszerzésében nyilvánultak, hanem felismerte az erkölcsi feladatot is, melyet a klasszikus költők teljesíteni akartak a darabjaikban kifejezett erényre sarkaló vagy a bűntől elriasztó példák által. Melanchton a darabok elé írt prologusokban figyelmezteti is erre a szereplőket és a nézőközönséget. Saját buzgalma és tevékenysége által hasonló buzgalomra serkentette tanítványait³²⁾ és társait. Camerarius volt Melanchton leghívebb segítőtársa a humanizmus művelésében. Az egyetemek

²⁶⁾ Förstemann Bindseil: *Tischreden*. 4. 592.

²⁷⁾ Ezt az előadást Reuchlin pforzheimi látogatása alkalmával tartották. V. ö. G. Ellinger, *Philipp Melanchton, ein Lebensbild*. Berlin, 1902. 57. 1.

²⁸⁾ Ellinger id. m. 73. 1.

²⁹⁾ Ez az iskola 1521—26-ig állott fön. Ellinger id. m. 171. 1.

³⁰⁾ 1525/26-ban adták elő Erasmus latin fordításában.

³¹⁾ Ugyanakkor Seneca darabját. Creizenach id. m. II. 423. 1.

³²⁾ V. ö. Ellinger id. m. 74. 1.

újjászervezésében fontos szerepe volt és műveltség és tudás tekintetében is első helyet töltött be.³³⁾ Nagy része van abban, hogy Terentius elterjedt a protestáns iskolai színpadon.

6. A reformátorok érdeklődése eleinte csak a latin nyelvű iskolai előadásokra szorítkozott. Az első német nyelvű darabok ezek fordításai voltak. E fordításokat is az iskolában adták elő és céljuk az volt, hogy a közönséget megnyerjék az iskola tevékenységének. 1530-ban Lipcsében adták elő először Terentius egyik darabját, ez alkalommal a *Hecyrát*, német fordításban. Ezt követték Greff, Ham és mások fordításai.³⁴⁾ Általában a német nyelvű Terentius-előadások ritkák voltak, inkább a latinul nem értő közönség számára mellékelték a fordításokat a műsorokhoz.

Luther fejtette ki először azt a gondolatot, hogy ne csak a pogány költők darabjaiból tanuljon és okuljon az ifjúság, hanem a biblia erkölcsi példáival is gazdag anyagot szolgáltathat a drámai feldolgozásra. Luther sürgetésére fejlődött ki különös termékenységgel a XVI. századi német drámairodalom egyik ága, a bibliai tárgyú dráma; terjedését elősegítette Melanchton, ki szintén ajánlotta iskolai előadásukat.

Luther nem kedvelte a középkori passziójátékokat. 1530-ban úgy nyilatkozott, hogy Krisztus tetteit, de nem a passziót, előadhatná az ifjúság az iskolában, akár latin, akár német nyelven. A reformáció korában keletkezett drámáknak tudatos céljuk volt erkölcsös, jámbor életre buzdítani úgy a szereplőket, mint a nézőközönséget. Hogy a nézőközönség széles rétegei, amelyek nem értették a latin nyelvet, az iskoladrámákban foglalt erkölcsi oktatásban részesedhessenek, a darabokat német nyelven írták és adták elő. Ezért írta Stöckel is német nyelven Zsuzsannáját.³⁵⁾

Joachim Greff volt az első, aki Luther hatására bibliai tárgyú darabot írt. Greff Terentius fordításairól már szövegtünk, önálló darabjait magdeburgi tartózkodása alatt írta és rendezte előadásra. Első drámája volt: *Eyn lieblich und nützlich spil von dem Patriarchen Jakob und seinen zwelff Söhnen* 1534. Greff drámáját követte 1535-ben egy ismeretlen szerző Zsuzsanna

³³⁾ Paulsen id. m. 221–223. l.

³⁴⁾ Az első teljes Terentius fordítás 1540-ből való, mely Boltz János nevéhez fűződik, ki prózában fordította le a darabokat. A würzburgi Bischoff János pedig 1566-ban rimes sorokban fordította le Terentiust. V. ö. Creizenach III. 411. l.

³⁵⁾ V. ö. darabjának prologusát.

drámája, majd Greff példájára V. Voith lépett fel drámaival.³⁶⁾ Paul Rebhun, Joh. Ackermann, Joh. Tirolf és még sokan írtak Greff példájára bibliai tárgyú drámákat. Így a protestáns iskoladráma Wittenbergből kiindulva elterjedt egész Németországban. A XVI. század negyvenes éveitől kezdve bevett szokás az iskolákban a latin darabok mellett német darabok előadása. Persze a német darabok által az iskolai játékoknak az az előnye, hogy a latin nyelvben jártasságot szereznek a tanulók, elmaradt, viszont az iskola hírért és népszerűségét emelte az a körülmény, hogy az iskolai játékokat a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé tették. Ezáltal a darabok erkölcsnemesítő hatása nemcsak a szereplő tanulókra, hanem a nagyközönségre is irányult és így a darabok elérték legfontosabb morális céljukat.

A latin- és németnyelvű darabok írói egyazon tárgykörben mozogtak. A bűnbeesés, Éva gyermekeiről szóló történet, Izsák feláldozása, József története, Krisztus gyermekkora, példabeszédei, élete és működése, — a passzió kivül — Salamon király ítélete, Judit, Eszter, keresztelő szent János története bőven szolgáltatott anyagot.

A bibliai tárgyú darabok mellett a moralitások köréből vett darabok is virágoztak.³⁷⁾ Az iskolamesterek az allegorikus alakok szerepeltetése által színpadra vitték az erényeket és bűnöket és így egy-egy bibliai példánál is alkalmasabban ki tudták fejezni erkölcsös tanításait. V. Voith iskolamester nyitotta meg a német protestáns moralitásoknak sorát. Darabjában a Törvény, a Bűn, a Halál és a Sátán megismerésének szerepelnek. Leonhart Culmann darabjában, melynek címe: *Spiel wie ein Sünder zur Buss bekehrt wird*, a haldokló ember megtérésének motivumait mutatja be. Gennep *Homulusa* is a moralitások tárgykörében mozog. Azt a sokat feldolgozott tárgyat újítja fel, hogy az emberi élet hamar véget ér és a halál órájában mindenki és minden elhagyja a bűnös embert. De a bűneit megbánó lélek mégsem lesz a sátán martaléka. A legnagyobb népszerűségnek örvendő moralitás Macropedius *Hekastusa* volt. A darab alap gondolata megegyezik Gennep *Homulusa*nak erkölcsi tanulságával. Nála a bűnös ember közeledni érzi halálát és nemcsak megbánja, de meg is utálja a bűnt. E protestáns német moralitások főleg abban

³⁶⁾ Voith a bibliai Eszter történetét választotta drámájának tárgyául. V. ö. Creizenach III. 360–361. l.

³⁷⁾ Creizenach III. 403–405. l.

külömböznek a középkori moralitásoktól, hogy bennük nem bibliai történet kerül előadásra, hanem a hitágazatnak egy mondása szolgál a képletes előadás tárgyául.³⁸⁾

A moralításokkal egyidőben virágzottak a polemikus drámák; a XVI. századi drámairodalomnak ez az ága is Luther reformációjának szolgálatában állott. A gyűlölet a pápaság iránt e darabokban folytonosan kifejezésre jut; az ótestámentum zsarnokai és pogányai a katolikus hitet képviselik bennük.³⁹⁾ Georg Agricola *Huss János*-ában és Burkhard Waldis a tékozló fiúról szóló darabjában könyörtelenül támadta a reformáció ellenségeit.⁴⁰⁾ Sőt a bibliai példák általános értékű morális tanulságait a protestáns és katolikus egyház küzdelmére szerették alkalmazni. Még Stöckel is darabja elé Purkircher egy versét nyomatta, melyben ez Zsuzsannát az egyházzal, a két öreget a pápával és a törökkel hasonlítja össze.

A XVI. századi német drámairodalmat a protestantizmus eszméi hatották át, a reformáció tendenciái és Luther nagy egyénisége belerajzolódtak a drámairodalom minden ágába. A drámaíróknak sikereik voltak a maguk korában, de egyetemes hatású nagy költő egyéniség nem fejlődhetett ki közöttük, mert nem művészi akarás hanem a korabeli társadalmi forrongások determinálták alkotásaikat.

A reformáció friss lehelete tetterőre sarkalta a kedélyeket, midőn azonban a 30 éves háború kitört, minden népies költői törekvés megszűnt és így a német nemzeti alapon megindult drámairodalom is lehanyatlott. A háború elmúltával a drámai költészet nem nyerte vissza többé éltető erejét, mely annak idején megindítója volt.

A németországi protestáns iskoladráma eredete és fejlődése átvezet a hazai iskoladráma történetére. Ennek tárgyalásában a XVI. századi Bártfára és Stöckelre szorítkozom.

³⁸⁾ Holstein id. m. 160—167. l.

³⁹⁾ Creizenach III. 267. l.

⁴⁰⁾ Creizenach III. 216. l.

II. A német iskoladráma Bártfán Stöckelig.

1. A mohácsi vész után Magyarország kultúréletében felvidéki városaink jutottak vezető szerepre. Emelkedésük oka főként abban rejlett, hogy a törökök elkerülték e vidéket, nem fosztogatták és nem háborgatták e városok polgárságát. De teljes békét mégsem élvezhettek a lakosok. Az ellenkirályok párthivei közt a felvidéken is állandó volt a háborúság,⁴¹⁾ minek visszahatása volt e városok erkölcsi életének sülyedése. Szigorú törvények és bírák küzdöttek az erkölcsök hanyatlása ellen. Stöckel valószínűleg nem minden célzás nélkül szerepeltette épületes drámájában a szigorú bírakat. Az ő bírái ép oly kérlelhetetlenek, mint amilyeneknek ismerjük a XVI. századi felvidéki városok bíráit. Demkó⁴²⁾ szerint a bírótól megkívánták, hogy megfélemlíthetetlen legyen, mért csak így lehet igazságos. Harag, gyűlölet, irigység ne legyen szívében. Kedvezés, szeretet, barátság ne vezessék ítéletét. Ne tekintsen személyre, alacsony és magas állásúnak egyaránt szolgáltsa igazságot. A bírónak igen szigorú törvények álltak rendelkezésére. A tolvajláson ért embert fel kellett akasztani és csak a károsult kivánságára volt enyhíthető az ítélet testi csonkításra vagy testi büntetésre. A rablás és rablógyilkosság akadályozására a legborzasztóbb halálmekemet alkalmazták és a nyilvánosság előtt hajtották végre az ítéletet, hogy a büntetés elrettentésül szolgáljon. E szigorú ítélkezés hű tükörképét látjuk Stöckel darabjában. Zsuzsanna bírái könyörtelenül kimondják a halálos ítéletet.⁴³⁾

⁴¹⁾ 1526-ban az egész felvidék János királynak hódolt. 1528-ban már Ferdinánd parancsolt itt. 1530-ban János király török segítséggel visszahódította az egész területet, 1535-ben azonban újra Ferdinánd vette birtokába. V. ö. Péch Antal, *Alsó-Magyarország bányaművelésének története*. Budapest. 1884. I. 124—143. l.

⁴²⁾ Demkó Kálmán, *A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. században*. Budapest, 1890. 123—160. l.

⁴³⁾ IV. felvonás.

Bár a nagyváradi békekötés nem hozta meg hazánknak a teljes békét és a küzdelem a törökökkel és az ellenkirályok párt-hívei közt tovább folyt, a felsőmagyarországi városokra mégis egy időre a nyugalom napjai következtek.⁴¹⁾ Ekkor kezdődik az a kor-szak, melyben a városok a fejlődésnek soha el nem ért fokára emelkedtek. A fejlődés oka, mint említettük, az a körülmény volt, hogy e vidék az ellenség hatáskörén kívül esett, minek következtében a polgárság mind jobban vagyonosodott. A városok meggazdagodtak, mert a hódoltsági terület lakóai is ide telepedtek; a lakosság tömörülése a felvidéken maga után vonta a nagyobb kereskedelmi forgalmat és ennek természetes következménye volt az anyagi fellendülés. Hozzájárult még az a körülmény, hogy e városok a főbb kereskedelmi utak mentén feküdtek. A délről északra és az északról délre utazó kereskedők itt pihentek meg és árújuk egy részét itt rakták le.⁴⁵⁾ E városaink voltak ebben az időben az ipar és kereskedelem egyedüli képviselői és fentartói hazánkban. Közülük némelyik vásártartási és árumegállítási jogokat élvezett.⁴⁶⁾ Szigorú rendelet volt arra, hogy az utazó kereskedő ne kerülje el az útjába eső és a már említett privilégiumokat élvező városokat. Ilyen helyen meg kellett állnia és kielégítenie árúkészletéhez képest a vásárlók szükségleteit. Így alakultak ki idővel az országos vásárok. Ezekre a vásárokra sokfelől jöttek össze a kereskedők. A vásárok befejeztével megbeszélték a vallási és politikai eseményeket és személyes találkozósaik bizonyos tekintetben pótolták a hírlapi összeköttetést.

Városaink ebben az időben sok vagyonos polgárral dicsekedhettek. A vagyongyűjtés szempontjából fontos volt lakóházat szerezni, mert csak háztulajdonos kaphatott polgárjogot. Minthogy minden polgárnak valamilyen céhbe kellett tartoznia, azért valamilyen mesterséget tanult mindenki. A vagyonnak tetemes részét a jól berendezett műhely alkotta. De a megtakarított pénzből földet vettek, mert a legszorgalmasabb iparos is szenvedélyes földmíves volt.⁴⁷⁾

Városaink műveltségi állapota a XVI. században magas fokú volt, a műveltség emeléséhez fontos körülmények járultak hozzá.

⁴¹⁾ V. ö. Sváby Frigyes. *A Lengyelországnak elzalogosított 13 szepesi város története*. Lőcse, 1895. (A Szepesmegyei Tört. Társulat kiadványai, II.) 116—128. l.

⁴⁵⁾ Szalay—Baróti: *A magyar nemzet története*. Budapest, 1916, II. 455. l.

⁴⁶⁾ Demkó, i. m. 59. l.

⁴⁷⁾ Sváby, id. m. 180—182. l.

Ilyen volt a céheknek az a rendelkezése, hogy mesterré csak az lehet, aki három évig vándorolt idegenben. Minthogy polgárrá csak egy céh kötelékébe felvett mester lehetett, nem is volt oly polgár, aki világot ne látott volna. De miként a magyarok ellátogattak az idegen országokba, úgy idegenek is sokat fordultak meg városainkban, sőt le is telepedtek nálunk.

2. Részint az idetelepült lakosok, kik mondhatni teljesen németajkiak voltak, részint a tanulmányútról visszatért mesterek és tanulók hozták be és terjesztették az új hit tanításait. Ép a leg-súlyosabb politikai viszonyok közt állott be a városok lelki életében ez a változás. A hussziták mozgalma által fogékonyrá tett elmék igen alkalmasaknak bizonyultak az új hit befogadására.⁴⁸⁾

Még ki sem alakult teljesen az új vallás és Magyarországon már hívei és terjesztői voltak. A reformáció első hívei és terjesztői nálunk Budán éltek. Azonban súlyos intézkedések történtek ellenök. Perényi Imre, a nádor, támaszkodva Mátyásnak és II. Ulászlónak a hussziták ellen hozott törvényeire, a Luther tanait Budán terjesztők közül 1518-ban hármat megégettetett. 1523-ban Simon Grynaeus terjesztette a budai főiskolán Luther tanításait és sok hívőt szerzett az új vallásnak. Ugyancsak ott működött Veit Windsheim is, de a felsőbb rendelkezés 1525-ben mindkettőt száműzte. Grynaeus Baselben folytatta misszióját, mint a filozófia tanára, Windsheim Wittenbergben, mint a görög nyelv professzora.⁴⁹⁾ Joh. Kordes, Buda város lelkésze és Henckel János, Mária királynő gyónatója a reformáció hívei lettek. A budai mozgalmat nem tekintve, melyet csirájában elfojtottak, Bártfán indult meg a magyarországi reformáció. Már 1520—25-ben hirdette itt Láng Ezsajás⁵⁰⁾ az új hit tanításait. Kassán 1523-ban kezdett terjedni a reformáció, ugyanekkor Eperjesen. Kassán Antonius Transylvanus volt az új hit terjesztője, úgy, hogy 1531-ben Dévay már nem járt töretlen úton.⁵¹⁾ Oly rohamosan fejlődött és erősödött az új hit, hogy a kormány is akart ellene tenni. Az 1523-iki országgyűlés kimondta, hogy akik

⁴⁸⁾ Joh. Borbis, *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns*. Nördlingen, 1861. 4. l.

⁴⁹⁾ V. ö. J. G. Bauhofer, *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn*. Berlin, 1859. 39. l.

⁵⁰⁾ Lángot már II. Lajos elfogatta, de ítéletre nem került a sor, mert a király a mohácsi csatában elesett. 1534-ben Ferdinánd követelte kiadatását, de Bártfa város tanácsa kieszközölte számára a kegyelmet.

⁵¹⁾ Bauhofer id. m. 60. l.

Luther tanait követik, azokat össze kell fogdosni és az egri vikáriushoz vinni megbüntetés végett.⁵²⁾

1544-ben Lőcse is a reformációhoz csatlakozott. Lőcsén Bartholomäus Bogner terjesztette Luther tanításait.

Eleinte Eperjes volt a vezetője a vallási mozgalomnak. A harmincas évek végén Eperjestől átveszi a vezérszerepet Bártfa. E változás oka az volt, hogy Bártfa 1539-ben Stöckel Lénártot, Luther és Melanchton tanítványát nyerte meg iskolája vezetőjéül.⁵³⁾

3. A hazai protestánsok saját érdekükben cselekedtek, midőn felkarolták a tanítás ügyét. Az iskoláikban tudós papokat neveltek a prot. egyház számára és a protestáns vallásnak megnyert nagyurak alapítványokat tettek iskolák felállítására. A városok pedig nem riadtak vissza anyagi áldozatoktól, ha arról volt szó, hogy tehetségesebb diákoknak idegen egyetemeken való tanulását lehetővé tegyék. A külföldi egyetemeket látogató ifjak stipendiumokat élveztek, nekik köszönhetjük mindenekelőtt, hogy a külfölddel való állandó érintkezésünket fenntartották.⁵⁴⁾

A protestáns iskolákba a tanítókat és főleg az igazgatókat vagy külföldről hívták be, vagy külföldön képezték ki, mert nem volt itthon egy olyan főiskola sem, melyen a tudományos kiképzés elégséges lett volna. A protestáns iskolák csak előkészítők voltak a külföldi protestáns egyetemekre, közülök többnek is nagy híre volt a XVI. században, de virágzásuk csak rövid ideig tartott.⁵⁵⁾ A leg-híresebb volt a bártfai iskola, oda gyűlt legszámosabban a tanulni-vágyó ifjúság. Stöckel rektorsága adta meg az intézetnek a jó hír-nevét, mely nemcsak egész Magyarországra, hanem külföldre is elhatott.⁵⁶⁾

4. Városi iskolaügyünk fejlődésével a Németországban előadott

⁵²⁾ Cajetan kardinális, pápai követ bírta rá II. Lajos királyt ezen törvény hozatalára: Omnes Lutheranos et illorum fautores ac factioni ipsi adhaerentes, tamquam publicos haereticos, hostesque Sacratissimae Virginis Mariae poena capitis, et ablatione omnium bonorum suorum Majestas Regia, velut Catholicus Princeps punire dignetur. V. ö. Joh. Ribini, *Memorabilia Augustanae Confessionis*. Posonii, 1789. I. 10. 1.

⁵³⁾ Bauhofer id. m. 57. 1.

⁵⁴⁾ Hlatky József és Schröder Károly: *A körmöcbányai középiskola története a XVI. századtól a jelenkorig*. Budapest. 1895. 16—21. 1.

⁵⁵⁾ Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. Budapest. 1881. 26. 1.

⁵⁶⁾ Frankl Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 7. 1.

iskolai színjátékok mintájára hazánkban is meghonosodott az a szokás, hogy bizonyos alkalmakkor színi előadásokat rendeztek az iskolákban. A színjátszás különben a XVI. században nem volt újság. A karácsonyi, vizkeresztí, husvéti misztériumok előadása régi időtől fogva szokásban volt, sőt e szokás ebben és a későbbi korban sem szünetelt. Bizonyítják ezt a késmárki számadáskönyvek adatai, melyek szerint 1585-ben és 1587-ben a tanulóknak, kik a csillaggal körüljártak, 36 dénárt adott a tanács jutalmul.

A színdarabok tárgyai egyik városból a másikba vándoroltak. Iskoláinkban eleintén szintén latin nyelvű darabokat adtak elő, a latin nyelv gyakorlása végett. De csaknem egyidejűleg német nyelvű előadásokról is tudunk, melyeket a közönség kedvéért tartottak német nyelven.

Stöckel 1539—60-ban állott a bártfai iskola élén, de csak az ötvenes évekből vannak színdarabok előadásáról adataink. A latin és német nyelvű darabok rendszertelenül váltakoztak. Stöckel rektorsága alatt előadott darabok egynek kivételével valamennyi német nyelvű.⁵⁷⁾ Az egy latin nyelvű darab Terentius *Eunuchusa*, melyet 1553-ban adtak elő, de ugyanakkor Kain és Ábel történetét is előadták német nyelven. Kain és Ábel története a hamburgi Knaust Henriknek darabjában adott anyagot drámai kísérletekre. Knaust 1537—39-ben Wittenbergben tanult; itt írta Melanchtonnak Éváról és fiáról szóló példázatának hatása alatt a *Tragedia von Verordnung der Stände oder Regiment*⁵⁸⁾ című darabját 1539-ben. Melanchton példázata azt tanítja, hogy a társadalmi osztályok különbözősége Isten akaratára alakult.⁵⁹⁾ Stöckel ebben az időben Wittenbergben volt, talán reá is nagy hatást tett e példázat úgy, hogy 1553-ban előadatta a bártfai ifjúsággal. Hogy kinek a feldolgozásában, adatok híján eldöntetlen marad.

A Németországban színre került darabok közül több a bártfai színpadon is feltűnt. Minden évben új darabot tanult be az ifjúság, ritkán fordult elő, hogy megismételték volna ugyanazt a drámát, vagy ha igen, több év választotta el az egyik előadást a másiktól. Többször megismételték Stöckel Zsuzsannáját és az igazságtalan bíró történetét, melyet 1562-ben, aztán 1567-ben adtak elő.

⁵⁷⁾ Stöckel drámájának előszavában megokolja ezt: »Wir müssen uns aber nach der Zeit Richten in welcher wenig Leut Lateinischer zungen kundig sein.«

⁵⁸⁾ K. Goedeke: *Grundriss zur Geschichte der Deutschen Dichtung*. 2. Aufl. II. k. 383. l.

⁵⁹⁾ Creizenach III. 363. l. és Holstein id. m. 80. l.

A Németországban felvirágzott német nyelvű bibliai tárgyú darabokról Bártfán 1554-ig még nincs említés téve. 1555-ben azonban József története⁶⁰⁾ kerül színre, német nyelven, bizonyára az a részlete, hol Józsefet testvérei eladják egyiptomi kereskedőknek, hogy azután elkerüljön Potifár házába és igazságtalanul börtönbe vetessék. 1558-ban újra adják ezt a részt⁶¹⁾ és folytatását, mely József álmfejtését, magas polcra jutását és testvéreivel való kibékülését foglalta magában.

Németországban igen sok József-dráma keletkezett. A tárgy mindképen vonzó és érdekes és előadásra igen alkalmasnak bizonyult. Józsefben látták az ifjúi tisztaság és szemérem mintaképét, ki ellenáll Potifárné csábításainak. A József-drámák sorát Cornelius Crocus, amsterdami tanító, darabja nyitotta meg 1535-ben. Creizenach⁶²⁾ szerint Birck drámája korábbi keletű, bár csak 1539-ben jelent meg nyomtatásban. 1540-ből való Ruof és a kölni P. Jordann Józsefje, továbbá a berni Rüte darabja, mely az egész történetet felöleli. Ugyancsak 1540-ből való Thiebold Gart,⁶³⁾ a schlettstadti iskolamester darabja is, és ez szolgált mintául a későbbi József-drámák legnagyobb részének. Crocus hatására írta Macropedius is József drámáját 1544-ben. A bártfai előadást ezek a darabok előzik meg. Hogy melyik lehetett a minta, nehéz eldönteni. Miután Stöckel rektorsága alatt adták elő, bizonyára ő rendezte az előadást és talán külföldi tartózkodása alatt maga is látott József-drámát előadni. 1556-ban adták elő Stöckel darabját.⁶⁴⁾ Erneyei Ábel közlésére hivatkozik; Ábel munkájában ezen dátum alatt csak ezt olvasom: »Item pro recitata germanica comedia vidue scholasticis iunioribus datus fl. 1.«⁶⁵⁾ És csak az 1559. dátumnál: »Actoribus Germanice Historie Susanne studiosis dati fl. 2«⁶⁶⁾ Erneyei talán megcserélte az adatokat, vagy talán egyéb adatok is

⁶⁰⁾ Item pro recitata historia germanica de Josepho dedimus fl. 1^{1/2}. Ábel Jenő: Színügy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok 18. évf. 1884. 45. 1. jegyzet.

⁶¹⁾ Item pro recitata germanica historia Josephi prima et altera parte donavimus cantori fl. 3. Ábel i. m. 45. 1. jegyzet,

⁶²⁾ III. 321. 1.

⁶³⁾ Goedeke, *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung*. Dresden, II. Aufl., 2. k. 390. 1.

⁶⁴⁾ Erneyei József, *A körmöci Zsuzsana-játék*. Az »Ethnographia« melléklete, VII. évf. 245—262. 1.

⁶⁵⁾ Ábel i. m. 45. 1. jegyzet.

⁶⁶⁾ Ugyanott. 45. 1. jegyzet.

álltak rendelkezésére, melyeket nem említ. Valószínű, hogy 1556-ban már előadták Stöckel darabját, mert 1557-ben Körmöcbányán is játszották. Ez a körmöci Zsuzsanna szövegben, kisebb eltéréseket nem tekintve, teljesen megegyezik Stöckel darabjával, úgy, hogy Erneyi véleményét bebizonyultnak kell vennünk.

Stöckel darabja a későbbi években újból színre került. 1561-ben »Danielis tragedia scholasticis dati fl. 1^{1/2}« és 1563-ban »Pro acta tragedia Germanice Susannae scolasticis donati fl. 1^{1/2}«⁶⁷⁾ feljegyzett számadáskönyvi adatok bizonyítják. A Stöckel darabját megelőző Zsuzsanna-drámákról alább lesz szó.

---

⁶⁷⁾ Ábel id. m. 45. l. jegyzet.

III. Stöckel élete.

1. Stöckel Lénárt 1510-ben született.⁶⁸⁾ Atyja, Lénárt, kovácmester volt, ki hivatásával később teljesen felhagyott és hosszú ideig a bírói tisztet viselte. Nagy tiszteletben állott Bártfán és a városi tanácsnak egyik tagja volt. A Stöckel-család vallásos és istenfélő volt és a szülők már korán beléoltották a vallásos érzéseket gyermekükbe. Az öreg Lénárt híres volt igazságszeretetéről, szelidségéről és szigorú kötelességtudásáról. Bírói működéséről úgy emlékszik meg Schesaeus, hogy Lycurgus és Solon törvényei szerint tett igazságot.⁶⁹⁾ Fia örökölte tőle ezeket a tulajdonságokat. Az atyának szigorú komolyságát az anyának, Dorottyának, szelidsége egyenlítette ki.

Atya és anya egyaránt befolyásolták gyermekük lelkét. Szívében mély vallásosság fakadt, ez jellemző tulajdonsága maradt egész életében. Még mint öreg ember, mikor a világ folyásáról és élettapasztalatairól gondolkodott, az egyház állt előtte, mint egyetlen szilárd alap, mely az embernek biztos támasztékot ad. Még halálos ágyán is arra intette gyermekeit, hogy egyházukhoz hívek maradjanak.

2. Ami a szülői nevelésben hiányos volt, azt kipótolta taní-

---

⁶⁸⁾ Stöckel életét összefoglalóan ismerteti Szinnyey *Magyar Irók Élete* XIII. k. 61—63. l. és Zoványi: *Theologiai Ismeretek Tára* III. k. 229. l. V. ö. Bod Péter: *Magyar Athenás* 1766. 248. l. *Uj Magyar Athenás* 594. l. Toldy Ferenc: *Magyar költészet története* 1867. 203. l. Fabó: *Monumenta Evangelicorum Historica* Pest, 1861. I. k. 67. l. Batizfalvy István: *A magyar Protestáns Egyház Története*. Budapest, 1888. 10—11. l. Zsilinszky M.: *A magyarhoni Protestáns Egyház Története*. Budapest, 1907. 57. l.

⁶⁹⁾ *Civitatem legibus Lycurgi aut Solonis regebat*. V. ö. Schesaeus *Oratio describens historiam vitae praecipuam clarissimi viri rectoris Scholae Bartphensis fidelissimi, qui obiit Die VII. Junij. Wittebergae Excudebat Jacobus Lucius Transylvanus Anno 1563* A—C. számozatlan lapok.

tója, Eck Bálint,⁷⁰⁾ ki Bártfán a legtudósabb ember volt és a bártfai iskolát vezette.

A lindaui származású Eck Bálint hosszú ideig Krakkóban működött, mint a poetika és retorika tanára. 1517-ben Magyarországra jött, Thurzó Sándor kamarás hívására, ki Urzula leánya tanítását bízta rá. Még ugyanazon évben Bártfára került; ő üdvözölte Ráuber Andrást, kit ekkor tizenharmadszor választottak meg polgármesternek.⁷¹⁾ Itt sem maradt hosszabb ideig, visszatért Krakkóba, hogy munkáinak kiadásánál jelen legyen és csak Thurzó újabb felszólítására foglalta el állását újra a bártfai iskolánál.⁷²⁾ Stöckel tehát 7—9 éves korában volt a tudós humanista tanítványa. Bár csak ideig-óráig tartott a hatás és igen fiatal korban érte, soha el nem múló nyomokat hagyott lelkében. Eck Bálint vérbeli humanista és igen termékeny költő volt; barátai és tanítványai számára igen sok verset írt, sokféle témát énekelt meg és Horatius versformáit kedvelte. Műveiből arra lehet következtetni, hogy a bártfai iskolát is a humanizmus szellemében vezette, de nemcsak formai tökéletességre juttatta tanítványait, hanem erkölcsi keresztény eszméket is oltott lelkükbe.

Stöckel nemcsak azt köszönhette Ecknek, hogy az első tudományos ismereteket tőle nyerte, hanem azt is, hogy fogékony lelkét egy új világfelfogás befogadására átformálta. Az erkölcs szunynyadó érzéseit fejlesztette benne és a biztos tudás alapjait rakta le elméjébe. Bártfa szép fekvése, a várost környező hegyek és erdők, a gyógyforrások élesztették természetszeretetét. Ismeretköre és érdeklődése folyton szélesedett. Nagyon könnyen és gyorsan tanult és biztonsággal rendelkezett a már megtanultakkal.

3. Stöckel 1521—22-ben Kassán folytatta tanulmányait.⁷³⁾ A kassai iskola rektora Coxé Lénárt volt, ki VIII. Henrik, angol király udvarából menekült oda. Először Párisba, majd Wittenbergbe, később Prágába és innen Krakkóba ment és itt lett a dialektika tanára, innen

⁷⁰⁾ Gustav Bauch, *Valentin Eck*, Lebensbild aus der Zeit der Besitzergreifung Ungarns durch die Habsburger: Ungarische Revue 1894. XIV. évf. 40—57. l.

⁷¹⁾ Bauch id. m. 46. l.

⁷²⁾ Eck munkásságáról részletesen ír Steph. Wespzemi *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia*. Pars posterior I. II. 1. 2. és *Janociana sive Clarorum atque illustrium Poloniae Auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Varsó és Lipcse 1776. I. Vol. 48. l.

⁷³⁾ Ezekben az években Eck ugyan Bártfán működött, azonban nem mint tanító, hanem mint városi jegyző.

aztán Lőcsére került, majd pedig a kassai tanács hívására Kassára.⁷⁴⁾ E királyi nevelő és tudós lett Stöckel tanítója. Coxe, mint grammatikus, költő, szónok és pap egyaránt kiváló volt. Erasmushoz és Melanchthonhoz bizalmas barátság fűzte és Erasmussal⁷⁵⁾ levelezett is Kassáról.^{76–77)}

4. Hogy meddig maradt Stöckel Kassán, nem tudjuk. Lehetőséges, hogy Coxe távoztával ő is visszament Bártfára, de az is meglehetősen, hogy 1529-ig ott maradt. Már régi kívánsága volt külföldre menni, és miután Boroszló feküdt legközelebb, ezt a várost választotta. 1529-ben Boroszlóban találjuk őt, hol még akkor nem volt egyetem, hanem kiváló főiskola, az Erzsébet-klostrom. Itt tanított Joh. Metzler és And. Winkler, az iskola rektora.⁷⁸⁾ Metzler 1520. óta állott a városnak jogi és diplomáciai szolgálatában. Nagy rajongással viseltetett a klasszikus nyelvek iránt és oly tökéletesen megtanult görögül, hogy őt bízták meg az Erzsébet iskolában a görög nyelv tanításával.

And. Winkler, az Erzsébet iskolának 1525. óta rektora, nyomdaja révén a boroszlói szellemi élet egyik vezetője volt. Az ő rektorsága alatt működtek a boroszlói iskolánál Camerarius és Rubianus híres humanisták.⁷⁹⁾ Stöckel előtt többen a felvidéki tudósaink közül

⁷⁴⁾ In Vigilia S. Gertrudis anni 1520. assumptus in rectorem scholae Leutschoviae Leonhardus Coxus de Anglia, poeta Laureatus. Mansit Coxus Leutschoviae per duos annos minus uno quartali. Recessit enim Leutschovia 1521. ad festum Lucae et suscepit scholas Cassoviae. V. ö. Cl. Wagner, *Analecta Scepis*. Pars II., 140. l.

⁷⁵⁾ Ezt *Janociana* adataiból tudjuk. Id. m. Vol. I. 46, l. Egy Kassáról kelt, Erasmushoz intézett levelét I. Erasmus: *Opus Epistolarum*, Basel 1563.

⁷⁶⁾ A *Dictionary of National Biography* London 1887. XII. Vol. 411. l. adatai szerint Coxe 1546. körül jött a kontinensre. Ez az állítás azonban valószínűleg téves. Coxe csak rövid ideig volt Kassán, mert Luther közbenjárására elnyerte VIII. Henrik király bocsánatát és 1522-ben visszatért Angliába.

⁷⁷⁾ Schesaeus is megemlékszik Coxeról: »Narrant Coxum fuisse Cassoviae, virum acutissimi ingenii et multis scientiis insignitum, qui ad hoc fastigium summae dignitatis pervenit, ut cancellarius Anglicus et summus Consiliarius Regis salutaretur.«

⁷⁸⁾ Sam Weiss, *Die Chronik der Stadt Breslau*. Breslau 1872. 778–792. l. Metzler működéséről megemlékszik K. Hartfelder: *Melanchthoniana Pädagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum*. Leipzig 1892. 27–29. l. Továbbá D. Erdmann, *Luthers Beziehungen zu Schlesien, insbesondere zu Breslau*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 19. füzet. 6. és 73. l.

⁷⁹⁾ Paulsen id. m. 97. l.

Boroszlóban szállottak meg hosszabb-rövidebb ideig és a sziléziai városban mindannyian ösztönzéseket nyertek.

Nagy érdeme volt a boroszlói humanisztikus tudomány megszilárdításában Thurzó püspöknek, ki tizennégy évi püspöki kormánya⁸⁰⁾ alatt nemcsak a közügyek terén vívott ki magának nagy nevet, hanem tudományos tevékenysége által is. Az egyházfőnöki humanitásnak volt híve és a magyar érdekeket is képviselte. Nemcsak pártfogója volt a tudós férfiaknak, hanem maga is kitűnő tudós volt. Köréje csoportosultak Erasmusnak magyar hívei. Teteemes birtokai és bányái voltak a felvidéken és a felsőmagyarországi városokkal élénk összeköttetésben volt. Pártfogoltjai közt van Erasmus magyar barátja, Kassai Antoninus és valószínűen ő készítette elő Henckel Jánosnak boroszlói kanonokságát is.

Stöckel igen súlyos anyagi viszonyok közt élt Boroszlóban. Hazuról semmi segítséget sem várhatott, és így arra kényszerült, hogy az előkelő és gazdag Rüdiger Miklós üzletében vállalon állást.⁸¹⁾ Stöckel minden szabad idejét a tanulásnak szentelte. Eck és Coxe keze alatt már jól megtanult görögül és latinul, és ebben Metzler és Winkler alatt még tökéletesedett. Rüdiger Miklós, a cég feje, vezette őt be a boroszlói előkelő és tudós társaságba és miután a fiatal ember tudománysszomja nagyobb volt a kereskedő ambícióinál, az öreg Rüdiger gyermekeinek tanításával bízta meg és felmentette őt egyéb teendők alól. Rüdiger felesége Anna, Morenberg Gyógy városi jegyző leánya volt, kiről Stöckel Zsuzsannája előszavában oly szeretettel emlékezett meg és kinek művét ajánlotta.⁸²⁾

5. Stöckel Rüdigernek köszönhette azt, hogy Wittenbergbe került. Őt szemelte ki a nemesgondolkodású és éleslátású ember, hogy fiait a híres egyetemre elkísérje. Az 1530. év őszén Stöckel már a wittenbergi egyetem polgára.⁸³⁾

A wittenbergi egyetemet bölcs Frigyes, választófejedelem, alapította 1502.-ben a humanizmus virágzásának korában. Az akkori

⁸⁰⁾ 1506—1520. V. ö. Wenzel Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó családból*. Értekezések a tört. tud. köréből, Budapest 1878. VII. k. 19—28. l.

⁸¹⁾ Vixit igitur Wratislaviae totum septennium mercaturam exercens, et maximam partem noctis studiis liberalioribus impartivit, die vero officium, quod gessit, fideliter peregit. Schesaeus id. m.

⁸²⁾ V. ö. Stöckel Zsuzsannájának bevezető sorait.

⁸³⁾ Révész Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig*. Pest, 1859. Magyar Történelmi Tár. VI. kötet 216. l.

kor legelső humanistái tartottak itt előadásokat és vonzották tömegesen a tanítványokat Németországból, Ausztriából, Svájcban és hazánkban. Luther felléptét követő évben, 1518-ban, tartotta Melanchton székfoglaló beszédét,⁸⁴⁾ melyben az egyetemi tanulmányok reformját sürgette. Beszéde megismertet bennünket a wittenbergi tanulmányok menetével. Az első a grammatika, melyet a dialektika és retorika követ. Csak aztán kezdték Melanchton tanítványai a filozófiát, melyen természettudományt, erkölcsant és történetet értettek. Így előkészítve lehetett a teológiát tanulmányozni. De mindezen tanulmányokhoz elengedhetetlen feltétel volt a görög nyelv ismerete. Melanchton volt a görög nyelv tanára, előadásaira nagy számban gyűlt össze a hallgatóság. Staupitz és Pollich a teológiai fakultáson tartottak előadásokat, a humanisztikus tárgyakat Herm. Busch és B. Placchus tanították; továbbá itt működött Christoph Scheurl, a kiváló jogtudós. De az egyetem legkiválóbb egyénisége: Luther és Spalatin.⁸⁵⁾

Stöckel megérkezve Wittenbergbe nagy buzgalommal látott tanulmányaihoz. Szorgalmasan látogatta az előadásokat; csakhamar kitűnő férfiak társaságába került, szíves asztal- és iskolatársai voltak, kiknek tudása buzdítólag hatott rá. Rövid idő alatt megnyerte Luther és Melanchton nagyrabecsülését és szeretetét, sőt a tanárokból személyes jó barátok váltak, kik gyakran kérdezték hazája állapotáról és elbeszélgettek vele az egyház nehéz helyzetéről.⁸⁶⁾

Miután hat évet töltött Wittenbergben folytonos tanulásban, Luther tanácsára 1536-ban Eislebenbe ment,⁸⁷⁾ hogy az ottani iskolában a rektorságot átvegye és az ifjúságot a tudományokba és művészetekbe bevezesse. Tanítása oly kitűnő volt, hogy nagy jövőt jósoltak neki. Alig egy évi működés után azonban összeütközésbe került az antinomistákkal és lemondott állásáról.

Eislebenből 1537-ben visszatért Wittenbergbe és folytatta

⁸⁴⁾ E beszéd rövid tartalmát Paulsen közli id. m. 112—114. l. Híres székfoglaló beszédének címe: De corrigendis adolescentium studiis.

⁸⁵⁾ Paulsen id. m. 108—109. l.

⁸⁶⁾ Saepe cum D. Luthero et D. Philippo de multis arduis Ecclesiae rebus contulit. saepius ab ipsis interrogatus de statu et moribus deque situ et fertilitate Regni Ungarici magna cum verecundia respondit. V. ö. Schesaeus, id. m.

⁸⁷⁾ A Luthero Islebiensibus commendatus per annum scholae ibidem Rectorem egit et quia ei cum Islebio antinomorum duce convenire von potuit, anno 1537. reversus est Wittebergam. L. A. Schmal, *Brevis de vita superintendentum Evangelicorum in Hungaria commentatio*. A Fabó-féle *Monumenta Evangelicorum* gyűjtemény I. k. Pest 1861. 25. l.

tanulmányait, miközben nevelői állást is vállalt főurak gyermekeinél.⁸⁸⁾ 1538-ban érte először a meghívás a bártfai tanács részéről, mely őt visszakövetelte szülővárosa iskolájának.

6. Stöckel nem fogadta el a meghívást Melanchton tanácsára, ki a választófejedelem gyermekeinek nevelését akarta rábízni és ki a bártfai tanácshoz intézett levelében mentegette Stöckelt elhatározásáért.⁸⁹⁾

De a következő évben, 1539-ben, mégis hajlott a felszólításra és búcsút vett Wittenbergtől. Állását elfoglalta és némsokára oly nagy lett a hire, hogy seregestül jöttek hozzá a tanítványok Sziléziából, Ausztriából, Lengyelországból, Oroszországból, Morva- és Poroszországból, Erdélyből és sokan a Dunántúlról.⁹⁰⁾ Stöckel megfelelt minden várákozásnak, nemcsak mint tanító, hanem mint egyházi dolgokban legnagyobb tekintély első helyet töltött be szülővárosában.

Hire elhatott az egykori boroszlói iskolába, melynek tanítványa volt és Boroszló városi tanácsa mindent megtett, hogy az intézet kiváló növendékét elvonja Bártfáról és tanárként visszanyerje. Bártfa féltette büszkeségét és a város tanácsa Melanchtonhoz fordult, hogy buzdítsa Stöckelt bártfai tartózkodásra s ne engedje őt szülővárosától elhivatni. Melanchton is szívesen látta volna fiatal barátját a németországi reformációnak szolgálatában működni, azért kitérően válaszolt a bártfai tanácsnak. Véleménye szerint a bártfai rektori állást Stöckel testvére is méltóan betölthetné és a maga részéről csak azt ajánlotta, hogy foglalja el Stöckel Boroszlóban a nagyobb hatáskört. E meghívások többször ismétlődtek Stöckel életében, utóbb Ambrosius Moiban, a Szent Erzsébet-templom evangélikus plebánosa és Andreas Winkler, a Szent Erzsébet-iskola igazgatója akarta őt kiköltözésre bírni, de Stöckel haláláig hű maradt szülővárosának iskolájához.⁹¹⁾

⁸⁸⁾ Fraknoi Vilmos, *Melanchton és Magyarországi barátai*. Századok, 1874. 20. 1. Stromp: *Ungarn und Melanchton* Deutsch evang. Blätter 1903. 727—728. 1. Georg Loesche: *Luther, Melanchton und Calvin in Österreich-Ungarn*. Tübingen, 1909. 172—179. 1.

⁸⁹⁾ Eugen Abel, *Unedierte Briefe von Luther, Melanchton und L. Stöckel* Ung. Revue, 1887. VII. évf. 709. 1.

⁹⁰⁾ Multi praestantium virorum Liberi ex Silesia, vicina Polonia, Moravia, Austria, Transylvania, Russia, Prussia, Maxima vero multitudo ex ipsa Pannonia confluxere ad eum audiendum. Schesaeus, id. m.

⁹¹⁾ V. ö. Bauch, *Tört. Szemle* 1883. 539—40. 1. Stöckel Melanchtonhoz: Bártfa 1551. nov. 21.

Stöckel a németországi iskolák mintájára rendezte be a bártfai.⁹²⁾ Az eislebeni iskolában kipróbált tantervet alkalmazta. Az eislebeni iskola tantervét Luther, Melancton és Johann Agricola készítették.⁹³⁾ A három csoportba osztott tanulók számára a tudnivalók is három csoportra tagolódtak. A kezdők Aesopus meséit és Cato mondásait tanulták, a haladók Terentiust és Vergiliust olvasták, a harmadik csoportba tartozók pedig Erasmust, Liviust, Sallustius, Ovidiust, Horatiust és Cicerot. Csak mikor már jól tudtak latinul, kezdték a görögöt, Homerost és Hesiodost. Azonkívül tanultak részleteket az evangelisták műveiből, olvasták Szent Pál leveleit és Salamon gnó máit. Tanulták a zsoltárokat és az apostolok történetét. Stöckel a bártfai iskola tananyagának beosztásánál nagyjában ragaszkodott ehhez az eislebeni tervezethez. A ránk nézve fontos eltérés csak abban van, hogy a német nyelv tudatos tanítását sem hanyagolta el, sőt igen fontosnak tartotta. Növendékeinek a latin tollbamondásokon kívül német tollbamondásokat is kellett írni.⁹⁴⁾ Iskolája számára 1540-ben kiadta tanszabályzatát, a *Leges scholae Bartphensis*-t,⁹⁵⁾ mely fontos erkölcsi és nevelő törvényeket tartalmaz. E tanszabályzat nem tesz említést színlelőadásokról, pedig többször is rendezett tanítványaival színjátékot.

7. Stöckel tevékenysége azonban nem szorítkozott az iskolára. Nagy befolyást gyakorolt a protestantizmus megszilárdulására és szervezkedésére mind szülővárosában, mind az egész felvidéken.

1548-ban I. Ferdinánd kiadta a parancsot, hogy a városok tegyenek tanúságot hitelveikről. Az öt felvidéki város: Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse, Kiszseben Stöckelt bízta meg a közös hitvallás szerkesztésével és csakugyan az ő confessioja szolgált századokon át a protestáns egyházban irányadóul.⁹⁶⁾ Ezt a confessiót 1549-ben Sbardalla István, királyi komisszárius és Schibnik

⁹²⁾ Szelényi Ödön: *A magyar nevelés története a reformációtól napjainkig*. Pozsony, 1917. 37. l.

⁹³⁾ Közli K. Hartfelder, *Melanctoniana Paedagogica*. Leipzig, 1892. 1–6. l.

⁹⁴⁾ Non solum Latine, sed Germanice quoque ad Calamum expositionem dictabat. Schesaeud id, m.

⁹⁵⁾ Kiadta J. S. Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger*. Leipzig und Ofen 1789. I. 332. l.

⁹⁶⁾ Quinque civitatum, nempe Cassoviensis, Leutschoviensis, Bartphensis, Epperiensis, Cibinensis nomine elaborata confessio doctrinae christianae. Bartphae 1560. Ist in lateinischer, ungarischer und deutscher Sprache gedruckt worden. J. S. Klein, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger*. Leipzig und Ofen, 1789., I. k. 190. l.

György királyi tanácsosnak adták át, hogy bebizonyítsák, hogy nem anabaptisták, kik ellen az országgyűlés kemény határozatokat hozott, hanem az augsburgi hitvallás hívei. I. Ferdinánd kegyesen fogadta a confessiót⁹⁷⁾ és megígérte védelmét, melyet kértek tőle. Ez a confessió igen nagy feltűnést keltett, mintájára több hasonló keletkezett. A Stöckel-féle confessio az augsburginak hasonmása, 20 pontot foglal magában.⁹⁸⁾ A confessió valóban mesterműnek mondható, mely az evangélikus hitágazatokat klasszikus egyszerűséggel, tárgyilagossággal, rövid és szabatos kifejezésekkel adja. Seholy sem lehet félreismerni, hogy tudós lélek alkotása, mely nem az emberek közt dúló egyenetlenségek kiélézésére, hanem összetartásukra törekszik. Ez lett a felvidéken az evangélikus hit szilárd támasza, mely azt tanítja, hogy a bűnös lélek egyedül a hitben találja az Istenhez vezető utat. A confessiót, melyet az öt városról *Confessio Pentapolitana*-nak is neveznek, 1564-ben újra aláírták és megerősítették.⁹⁹⁾

Melanchton nem szívesen nyugodott bele, hogy e kitűnő férfit Németország számára elveszítette. 1541-ben újból felszólította Stöckelt,¹⁰⁰⁾ hogy térjen vissza Wittenbergbe. 1544-ben pedig, midőn Mansfeld város tanácsa arra kérte Melanchtont, hogy ajánljon nekik papot, Stöckelt ajánlotta és írt is neki ez ügyben.¹⁰¹⁾ Stöckel ezt a két felszólítást is visszautasította, mert elsősorban hazájának akart használni.

⁹⁷⁾ V. ö. Joh. Borbis, id. m. 14. l. és Bauhofer id. m. 83. l.

⁹⁸⁾ Joh. Ribini, *Memorabilia Augustanae confessionis* I. 86. lapon közli a Stöckel-féle confessiót.

⁹⁹⁾ A confessiót 1551-ben mutatták be Veráncsics Antal egri püspöknek, ki azt jóváhagyta. Hogy mily nagyra tartotta Veráncsics Stöckelt, mutatja, hogy 1559-ben unokáját Domitius Jeromost, hozzáadja tanulni. V. ö. Nic. Schmittius, *Episcopi Agrienses, fide dipl.* Tyrnaviae, 1768. III. 85. l.

¹⁰⁰⁾ 1541. dec. 6-án így ír Stöckel Révaynak: »Ph. Melanchton me hortatur ut in hoc perturbatissimo statu Regni nostri in locum tutiorem me conferam. Quod si addidisset quomodo, non paulo faciliora mihi reddidisset omnia.« Frankl Vilmos, *Révay Ferenc, nádori helytartó, fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538—1555*, Pest, 1873. 58. l.

¹⁰¹⁾ Melanchton levele Stöckelhez: *Corpus Reformatorum* Vol. III. 259. l. 3007. sz. alatt: »Missi sunt autem legati ad reverendum D. Lutherum et ad me senatores praecipui, quorum pietas eximia est, ac nobis exposuerunt te expeti omnium piorum consentientibus suffragiis, qui te norunt. Hoc ut tibi nostris literis significaretur, petierunt, ac ut hortatores tibi essemus accipiendae gubernationis Ecclesiasticae in oppido Mansfeld magnopere orarunt.«

Azonban mint minden kiváló embernek, neki is voltak ellen-ségei, sőt üldöztetésnek is ki volt téve. Miután egyike volt a város képviselőtagjainak, 1555-ben a tisztújításnál ellenkezésbe jött a túlnyomó többséggel, mely egész haragját reáúdította. Stöckel kilépett a testülethől, de így sem szüntek meg az áskálódások ellene. Azzal vádolták, hogy tanítói kötelességének nem tett eleget és a városnak több kárt, mint hasznót okozott.¹⁰²⁾ Stöckel e váddal szemben felhívta a tanácsot, hogy indítson vizsgálatot ellene, maga pedig késznek nyilatkozott számot adni eddigi működéséről. Ezek az állapotok kényszerítették Bártfa elhagyására, de hazáját most sem hagyta el. 1556. nyarán Késmárcra vonult és ott folytatta tanítói működését. A bártfai tanács csakhamar megbánta, hogy távozni engedte. Kérve kérte, írásban és szóban, hogy jöjjön vissza és vegye át újra hivatalát. Stöckel, bár ez idő alatt Kassára és Boroszlóba is kapott meghívást, Bártfára tért vissza.¹⁰³⁾

Ettől kezdve folytonos munkában telt élete. Oly híre járt a bártfai iskolának, hogy Európa legelsői közé sorozták.

Dramáirói működése kimerült a Zsuzsanna-dramában. Ő maga nem írt több darabot, de rektorsága alatt többször volt részük a bártfaiaknak színi előadásban. Stöckel csak egy évvel élte túl Zsuzsannájának megjelenését.

Az 1560. évben betegség kezdi gyötörni. Már régebben máj-bajban szenvedett és ez most nagyobb mértékben ujult ki. Húsvét ünnepén, midőn a kórust a *Salve dies* élenklésére dirigálta, oly fájdalmak lepték meg, hogy haza kellett térnie. Nyolc hétig betegeskedett. Ha szüneteltek fájdalmai, maga köré gyűjtötte tanítványait és oktatta őket. Néhány nappal halála előtt vette hírét Melanchton halálának és midőn levelét olvasta, melyet magyar ifjak hoztak neki, könnyek közt mondta, hogy már nincs messze a nap, midőn viszontlátják egymást. Június 7.-én halt meg.

Stöckellel a XVI. század egyik legtevékenyebb embere tünt le. Élete folytonos küzdelemben és munkában telt el, de fáradozásainak megvolt jutalma. Mert nagy hírre emelte a bártfai iskolát és tekintélyt és elismerést szerzett vallásának. Polgártársainak szerető és tisztelő köréből ragadta el a halál.

¹⁰²⁾ Frankl Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 73. l.

¹⁰³⁾ Zoványi Jenő, *Theologiai Ismeretek Tára* III. k. 229. l.

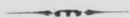
Munkái vallásos természetűek és az említettek kivételével halála után láttak napvilágot.

A fontosabbak ezek: *Tractatus cuius titulus desumptus est ex I. Joan. 2. 18. apologiam ecclesiae Barlphensis continens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam, ut haereticam et propugnatricem idolorum* 1558.

Annotationes locorum communium doctrinae christianae Phil. Melanchtonis. Basileae 1561.

Opus de Antichristo 1569.

Postilla seu enarrationes erotematicae epistolarum et evangeliorum anniversariorum tam dominicalium, quam testorum dierum, quibus etiam nonnulli sermones in festis sollemnioribus utiles adiuncti sunt. Barlphae 1596.

IV. A Zsuzsanna-dráma.

1. Stöckel drámája Wittenbergben jelent meg 1559-ben. Címe: *Historia von Susanna in Tragedien weise gestellet, zu vbung der Jugent zu Bartfeld in Vngern. Durch Leonart Stöckel, zu Bartfeld Schulmeister. Gedruckt zu Wittenberg durch Hans Luft. 1559.* (A—G = 6 ív, 54 sztlán és egy üres levél, 8-rét.) Az egyedüli példány a berlini királyi könyvtár tulajdona.¹⁰⁴⁾

A dráma megjelenésének idején Stöckel Bártfán működött. A kiadást a wittenbergi nyomdásznál valószínűleg Purkircher György közvetítette. Purkircher 1559-ben Wittenbergben tartózkodott¹⁰⁵⁾ és ajánlóverset írt Stöckel darabja elé, melyben jellemzően a korabeli drámairodalom polemikus tendenciájára, a megkísértett Zsuzsannával a keresztény egyházat, a két öreg csábítóval az egyház ellenségeit, a pápát és a törököt példázta. Purkircher Melanchtonnak és Stöckelnek nagy tisztelője volt¹⁰⁶⁾ és mikor Wittenbergben egymás után érte őt mindkettőjük halálhíre, gyászverseket írt tanárainak emlékére.¹⁰⁷⁾ E gyászversekből kitetszik, hogy tudomása volt Melanchton és Stöckel személyes barátságáról.

¹⁰⁴⁾ Szabó Hellebrant: *Régi Magyar Könyvtár, Budapest, 1896.* III. k. 1. rész, 140. l. — Gottsched a drámát valószínűleg nem ebből a példányból ismerte. Több-kevesebb szó esett a drámáról Heinrich Gusztáv, id. m. II. k. 309. l. Bayer József: *A magyar drámairodalom története.* Budapest, 1897. I. k. 50. l. Szivák Iván: *A magyar dráma kezdete.* Budapest, 1883. 44. l. Beöthy-Badics: *A magyar irodalom története.* Budapest, I. k. 193, 204. l., II. k. 233. l. Pintér Jenő: *A magyar irodalom története.* Budapest, 1909. II. k. 115. l. Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története.* Budapest, 1899. Szilády Áron: *Régi Magyar Költők Tára.* IV. k. 324. sk. 1. Holstein id. m. 119. l. Goedeke id. m. II. k. 405. l.

¹⁰⁵⁾ Purkircher nevét 1556-ban találjuk a wittenbergi egyetem anyakönyvébe bejegyezve. Révész, id. ért. *Magyar Tört. Tár* VI. k. 228. l.

¹⁰⁶⁾ Purkircheréről Frankl írt: *Egy XVI-ik századbeli magyar fővész és orvos emlékezete.* Századok, 1873. évf. 525—537. l. és Steph. Wespzprémi: *Succincta Medicorum Biographia,* Viennae, 1787. IV. k. 247. és 462. l.

¹⁰⁷⁾ Purkircher gyászverse: *Epitaphium clarissimi viri Leon. Stöckelii 1560.*

2. A prologusban mentegetődzik Stöckel, hogy darabját »közönséges« nyelven (in gemeiner sprach) írta, nem pedig latinul. Mikor Stöckel drámáját írta, akkor még tudatos volt előtte az iskola-dráma eredeti rendeltetése, a latin nyelv teljes elsajátíttatása. E humanisztikus célt Stöckel korában már háttérbe szorította a reformáció szelleme. A reformáció drámairodalmának már nem a latin nyelv hibátlan elsajátíttatása volt a főfeladata, hanem mindegyiknek egy épületes tárgy előadásával erkölcsileg akart hatni az előadókra és a közönségre. A dráma nyelve tehát nem lehetett a latin, hanem a közönség nyelve, ez pedig Bártfán a német nyelv volt. Stöckel mentegetődzése, melyben a német dráma fejlődésének egy mozzanata tükröződik, megérteti velünk azt, miért nem írhatta meg drámáját magyar nyelven s miért kellett lemondania arról, hogy a magyar drámai irodalomnak úttörője legyen.

3. Stöckel drámáját a következő Zsuzsanna-dramák előzték meg: ¹⁰⁸⁾ a bécsi névtelen darabja a XV. sz. végéről, Betulius első, német nyelvű feldolgozása 1532-ből; a nürnbergi névtelen munkája 1534-ből; Rebhun darabja 1535-ből és Betulius második, latin nyelvű drámája 1537-ből. Ezek közül forrás szempontjából sem a bécsi, sem a nürnbergi, sem pedig Betulius német nyelvű darabja nem jöhet számításba, mert nincsen egyezés ezek és Stöckel darabja közt. Rebhun feldolgozását talán ismerte Stöckel, de nem használta fel forrásul. ¹⁰⁹⁾

Igy egyedüli forrásnak Betulius latin nyelvű Zsuzsannáját kell tekintenünk. Stöckel ugyan drámájának előszavában többes-számban szól mintáiról: »ich hette mir etlicher Scribenten Composition fürbracht, hab ich zwar einen jeden gern bey seiner werden bleiben lassen, wie denn billich und mir in sonderheit wol gebüret, jedoch mich auch selbst vben und versuchen wollen.« E szavakból is nyilvánvaló, hogy Stöckel eredetiségre nem törekedett. A témának, melyet feldolgozott, ép az adta meg a vonzóerőt, hogy azt előtte már néhány író drámává formálta. A Zsuzsanna-tárgy a XVI. században nemcsak a drámairodalomban volt hagyományos, hanem közkeletű témája volt az elbeszélő költészetnek, kedvenc példája volt az egyházi beszédnek, legtökéletesebb mű-

¹⁰⁸⁾ V. ö. Pilger id. értekezése.

¹⁰⁹⁾ Achab egy mondása emlékeztet Rebhun Resathájának szavaira: Achab t. i. Sedecias bizalmasságára szintén közlékeny lesz és így szól: *ich lieg auch in diesem Spitall*; Resatha pedig ezt mondja: so wisset, das *in dem Spitale auch ich lig krank* (1-1.)

vészi feldolgozását pedig a XVI. századi képzőművészetben találta. A témának talán ilyen feldolgozására céloz Stöckel e két verse:

Kein Maler dich schöner malen künd
Mit seiner Hand und Kunst geschwind. (I. 107—108. s.)

Stöckel mindenesetre annyit tudott tárgyról, hogy az kedvelt és közismert közönsége előtt, hagyományos az iskolai színpadon és ő, megfelelően kora irodalmi erkölcsének, a hagyomány azt a formáját, amelyet megismert, megmásítani nem akarta. Hogy helyenként mégis változtatott rajta, azt azzal mentegeti, hogy saját írói képességét is próbára akarta tenni. Ha történeti értékeléssel drámáját saját mértékén mérjük, azt kell vizsgálnunk, hogyan dolgozta át Betulius darabját, hol eredeti és milyen sikerrel.

Dramájának tárgya a következő: Sedecias és Achab, a két öreg olthatatlan szerelmet érez a szép Zsuzsanna iránt. Közösén elhatározzák, hogy véget vetnek kínjuknak és megvallják szerelmüket Zsuzsannának. Kedvező alkalom kínálkozik tervüknek. Joachim, Zsuzsanna férje, távol van; aztán ismerik Zsuzsanna szokását, hogyha a nap melegen tűz le, a kertben lévő patakban szokott fürdeni és cselédleányait is elküldi magától. Itt akarják meglepni. A kert fáit magasak és bőven adják az árnyékot, ott jól elrejtőzhetnek és míg a cselédleányok visszatérnek, ők kedvükre mulathatnak Zsuzsannával. Ekkor jön Zsuzsanna cselédeivel. Miután a szükséges főzeléket leszedték, Zsuzsanna fürdeni öhajt és beküldi a lányokat a házba kenőcsért, szappanért és fehér ruháért. Midőn ezt a két öreg meghallja, beoson a kertbe. Zsuzsanna is eltűnik, midőn azonban a leányok a kívánt dolgokkal megjelennek, sikoltozást hallanak. Fölismerik benne asszonyuk hangját. Sietve a kertbe szaladnak, de mert nem találják ott Zsuzsannát, újra a ház elé jönnek. Zsuzsanna eközben már ott van és sírva panaszkodik nagy bajáról. Elmondja, hogy meglepték, de hozzáteszi, hogy hűségét híven megőrizte és bizik Istenben, hogy vele lesz. (I. felv.)

Zsuzsanna cselédeivel eltávozik, a két öreg pedig beszélgetve jön a kert felől. Tervük nem sikerült, újat kell kigondolni, mellyel tisztázhatják önmagukat és Zsuzsannát ártalmatlanná tehetik. Elhatározzák, hogy beárulják Zsuzsannát házasságtörésért: saját szemükkal látták, hogy a szemérmes asszony egy ifjúval mulatott a kertben. Sedecias el is siet, hogy összehívja a népet, Achab is utána megy.

Zsuzsanna ezalatt sírva kezdi előadni férjének, Joiakimnak megszégyenítését, de nem jut a végére, mert már csoportosulnak az emberek házuk előtt; jön a két öreg is. Joiakim a csoportosulás okát kérdezi. A két öreg kitérőleg felel: ők hivatottak az erkölcsökre őrködni és ha nem büntetik a fajtalanságot, az erköcs-telenség el fog harapódzni, megdől az állam ereje. Joiakim helyesli a két öreg komolyságát, de ezek a mondottakhoz hozzáfűzik a súlyos vádat, mellyel Zsuzsannát illetik. Ezzel megkezdődik a törvényszéki tárgyalás.

A preco felszólítja a vádlókat, hogy adják elő panaszukat. Ahab erre elmeséli, miként ment Zsuzsanna a kertbe szolgálóival, kiket visszaküldött a házba, hogy szeretőjével mulathasson. Ők ugyan rajtakapták a szerelmeseket, de a csábító kisiklott a kezeik közül; mindketten kérik most a bűnösök megbüntetését. Ekkor a praetor és az asszeszorok előlépnek. A praetor azt javasolja, hogy a vádlottat is ki kell hallgatni.

Zsuzsanna jön Joiakimmal és apjával. A bíró kérdésére, hogy mennyiben bűnös Zsuzsanna, Joiakim csak azt felelheti, hogy ére-nyességben, hűségben nincs hozzá hasonló, és ezt mondja apja, az öreg Helchias is. Zsuzsanna csak kezeit tördeli és Istent hívja segítségül. A bíró látja, hogy ilyen védekezés mellett ügyük elveszett, felszólítja őket, hogy keressenek maguknak védőt, ki ügye-sebben tudja irányítani a dolgot. A vádlottak eltávoznak. (II. felv.)

Kis vártatva megjelennek az ügyvéddel. A bíró újra előadhatja a vádat. A két öreg, habár Zsuzsanna szeretőjét nem tudják meg-nevezni, hajlandók állításukra esküt tenni. Erre előlép Zsuzsanna védője. Megható szavakkal hivatkozik Zsuzsanna előéletére. Semmi folt sem szennyezi azt be. Midőn az ügyvéd védőbeszéde mit sem használ, Zsuzsanna elmondja az igazságot: a két öreg támadta meg őt, ők a bűnösök. Zsuzsanna vallomása azonban nincs hatás-sal a bíróra; nem hallja, vagy nem akarja hallani. Most mindenki eltávozik, vádlók, vádlott, védő egyaránt, hogy a bírák tanácskoz-hassanak. A bíró felszólítja a segédbírákat, hogy mondjanak vé-leményt.

Az első a négy közül az egyetlen, ki Zsuzsanna mellett szó-lal fel és aki a két öreg bűnösségét gyanítja. Várjanak tehát még az ítélettel, időre van még szükség, hogy jobban megvizsgálhassák az esetet. A másik három Zsuzsanna ellen szavaz. Szerintük nyilvánvaló bűnössége. A bíró befejezi a tanácskozást: Zsuzsanna bűnt követett el, meg kell hálnia. Az ítélet kihirdetésére behívják

a feleket. Ekkor a két öreg a bíró kívánságára megesküszik állítására. Zsuzsanna kegyelemért könyörög, de midőn nincs foganatja szavainak, búcsút vesz kedveseitől. (III. felv.)

Zsuzsanna ártatlanságának tudatában van és elítéltetése sem ingatja meg Isten igazságosságába vetett bizalmát. A sokaság összegyűl Joiakim háza előtt. Mindenki azt hiszi, Zsuzsanna el van veszve és a gonosz diadalmaskodik az ártatlan felett. Az utolsó percben megváltozik a helyzet. A fiatal Daniel kiválik a menetből, megállítja a már indulókat és új ítéletet kíván. Achab és Sedecias szidalmakkal és fenyegetésekkel illetik, Dániel azonban engedelmet kér, hogy megismételjék a kihallgatást. A szolga behívja Zsuzsannát és Dániel parancsára megkötyözött kezeit fölszabadítja. Dániel külön akar tárgyalni a vádlókkal. Felszólítják Sedeciaszt a távozásra. Most kezdődik Achab vallatása. Dániel isteni sugallatra érzi a vádlók bűnösségét. Milyen fa volt az, mely alatt Zsuzsanna vétkezett? Achab gondolkodik, majd rávágja, hogy hárs. Dániel és a praetor parancsára elvezetik Achabot.

Dániel egészen más modorban vallatja Sedeciást. Sokkal szelidebben bánik vele. Sedeciás remegve vall: Tölgyfa alatt vétkezett Zsuzsanna. Dániel örvend a különböző vallomáson. Zsuzsanna el akar menni, megvinni övéinek az örvendetes hírt. De ha az ítéletet kihirdetik, vissza kell jönnie. (IV. felv.)

Zsuzsanna elsiet, a két öreget is elvezetik, hogy meghozzák az ítéletet. Dániel elsorolja az öregek bűneit, melyekért megérdemlik ők maguk a halált. A szigorú büntetéssel példát kell adni. A segédbírák beleegyeznek Dániel ítéletébe. Közben elküldik a szolgát a peres felekért. Dániel kihirdeti Zsuzsanna ártatlanságát. Most már szabad, hazamehet övéi közé. Zsuzsanna nem is várja be a továbbiakat, eltávozik Joiakimmal és Helchiával a házba. Achab alig akar hinni fülének, midőn az ítéletet hallja. Ekkor már Dániel is eltávozik. A két öregből kitör a harag. Hiábavaló a pap intő szava, hogy térjenek Isten útjára; szavai süket fülekre találnak. A pap eltávozik és átadja a halálraitéleteket a hóhérnak. Ez elvezeti őket a megköveztetési helyre; az egész kivégzési jelenet a színpad mögött történik. (V. felv.)

A darabot az epilogus zárja be, mely inti a hallgatóságot istenfélelemre: Isten nagy és hatalmas, nem hagyja a gonoszt diadalmaskodni az ártatlan felett.

4. Pilger, aki kimutatta Stöckel drámájának forrását, azt

vélte,¹¹⁰⁾ hogy Stöckel Betulius Zsuzsannáját nemcsak mintául vette, hanem ki is aknáztta. Különösen a jelenetek beosztásában és a darab felépítésében tette ezt. Pilgernek igaza van s azok után, amiket Stöckel az előszóban kijelent, nem is várhatunk mást drámájától, de Pilger ítélete így is túlzott. Hibáztatja Stöckelt azért, hogy nem dolgozta át szerencsés kézzel Betulius darabját, mert azokban a jelenetekben, ahol eltér forrásától, költői és drámatechnikai szempontból mintáját utól nem éri. Stöckel darabja így a német Zsuzsanna-drámák sorában nem jelent fejlődést. A drámának szigorú kritikája ezért indokolt lehet — mint már a Bevezetésben említettük — a német drámairodalom szempontjából, de ha magyar szempontból, a XVI. századi magyar drámairodalom mértéke szerint értékeljük a darabot, a tárgyától lekötött és mégis önállóságra törekvő drámaíró Stöckel sokkal kedvezőbb színben áll előttünk. Nem ismerünk magyar drámaírót Stöckel előtt, aki a színpad számára nem latin nyelven drámát írt és előadott volna. Ujszerű e drámában az írónak az a törekvése, hogy kapcsolatot keres előadása és a közönség között, drámája által erkölcsileg hatni akar és sikerre számít. Stöckellel egyidőben ugyan Sztáray komédia-töredékeivel is a »jó polgárok és polgárasszonyok«-hoz fordul, de drámatechnikai szempontból e töredékek még Stöckel alatt állanak s nincsen adatunk előadásukról. Nem is oly rég Stöckel darabja előtt kodexíróink csak egyes kiválasztott olvasóknak, vagy kolostorok szűk köreinek forgatták a tollat. Stöckel és Sztáray darabjaiban jelentkezik a magyar drámában először a reformáció irodalmának az a tendenciája, hogy az író kapcsolatot keres a közönséggel, a művelt polgársággal és e törekvésből fejlődött nálunk először irodalmi élet. Természetesen a magyar drámaíróknak sem volt más felfogásuk az írói eredetiségről, mint Stöckelnek vagy a korabeli német íróknak, bizonyítják ezt Sztáray komédiái, melyeknek eredetisége még mindig eldöntetlen kérdése a magyar irodalomnak, vagy Szegedi *Theophaniája*, mely sokkal kevesebb önállósággal adaptálja az átvett tárgyat.

Stöckel drámájában ismételtelen szembetűnő az eredetiségre való törekvés. Az első felvonás tartalma mindkét írónál nagyjában meg egyezik. A második felvonás jelenetei már eltérést mutatnak. Betulius itt még nem kezd meg a törvényszéki tárgyalást, hanem csak a két öreg megbeszélését mutatja be, továbbá Joiachimot szerepelteti

¹¹⁰⁾ V. ö. Pilger id. m. 175. 1.

és beszélteti a bírakat hivataluk fontosságáról. Stöckel megkezdi a tárgyalást, mely átnyúlik a III. felvonásba. Betuliusnál a III. és IV. felvonás tartalmazza a tárgyalást, a vádlók esketését és az ítélet kihirdetését. Mindez Stöckelnél a III. felvonásba tömörül, úgy, hogy a IV.-ben már Zsuzsanna búcsúja és a Dániel által vezetett második tárgyalás is véget ér. Betulius az V. felvonás számára hagyja Dániel föllépését és szerepelteti a királyt egész udvarával, hogy ezáltal a kor pompa- és látványosság-szeretetének eleget tegyen. Stöckelnél az V. felvonás tartalmatlan, nála még az ítélet végrehajtása is a színpad mögött történik.

Különösen a törvényszéki jelenetekben tér el Stöckel Betuliustól. Nagyobb önállóságra valószínűen az ösztönözte, hogy jól ismerte édes atyjának foglalkozását, a bírói tisztelet és alapos betekintése volt szülővárosának joggyakorlataiba. Ezzel magyarázható meg az, hogy oly nagy tere van a drámában a törvényszéki tárgyalásoknak. Stöckel nagy lármával hívja össze a törvényszéket, mely a négy segédbíróból és az elnökből áll. Tisztelet- és félelemkeltő a hírnök kiáltása a tárgyalás előtt, mellyel csendet kíván. Betulius egymás után, párosával lépteti fel a szereplőket, a tizenkét bírót és utánuk az elnököt. Stöckel elismélteti Achabbal a vádat; ez el is mondja hosszan, Sedecias pedig erősítgeti szavait. Nagy hibája ennek a jelenetnek, hogy sem Joiakim, sem Zsuzsanna nincsenek jelen. Úgy kell utánuk küldeni. Már Betulius Joiakimot is a színpadra viszi, ki a lehető legnagyobb meggyőződéssel védi Zsuzsannát a megszegyenítő váddal szemben; még ő maga illeti sértésekkel Achabot, ki mint legöregebb, tiszteletet kívánhat.

A bírók tanácskozása nagyon ünnepélyes, csak az elnök fel szólítására beszélnek és mondanak véleményt. Stöckelnél mindenki elmondja a véleményét. Beidézük Zsuzsannát. Zsuzsanna nem tud védekezni, a szemérem tiltja, hogy beszéljen. Aztán úgyis hiába volna. A felkért ügyvéd sem tud meggyőző lenni. Zsuzsanna végre is megmondja az igazságot, senki sem hallgat rá. Betulius nem mondatja el Zsuzsannával a történeteket, hanem hosszú vádbeszédet ad Achab szájába. Ez elmondja részletesen, hogy kötelességének tesz eleget, midőn az erkölcstelenséget felfedi. Elmondja Zsuzsanna bűnét és kiterjeszkedik testének szépségére is. Stöckel nem Achabot beszélteti, a praetor ismétli el a vádat és így ez sokat veszít a hatásból. Betuliusnál alig védekezik Zsuzsanna. A felek eltávoznak, hogy a bírák tanácskozhassanak. Stöckel bírái egymás után elmondják véleményüket: meg kell esketni a vádlókat. Ha

esküket tesznek, Zsuzsanna bűnös. Betulius komoly tanácskozást mutat be. Tizenketten mondanak véleményt. A bíró egymás után szólítja fel társait: »Jerobaal, tu sensa mentis detege«, vagy: »Dic, Hedioth, quid sit tibi probabile«, vagy: »Dibon bone, hac in re gravi pronuntia, quidnam videtur« stb.

Következik az eskütétel. Betuliusnál a bíró szavait kell elismételniök és önmagukra mondani a borzasztó átkot, ha nem igazat szólnának. Stöckel a jegyzőt szerepelteti. Nagyon szelíd átkot mondat velük; és a jelenet nem folyik oly ünnepélyességgel és félelmet gerjesztően, mint Betuliusnál. Itt a nép kiáltja hangosan az ítéletet, hogy hurcolják Zsuzsannát a megkövezetésre. A bíró azonban kijelenti, hogy felebbezhet az elítélt Nabuchadonosor királyhoz. Stöckel inkább azt akarja, hogy Zsuzsanna kegyelemért esedezzek. Ugyan ártatlan, de vádlói erősebbek. Meg kell alázkodnia, hogy annál jobban essék szabadulása. A királyhoz való apelláció teljesen hiányzik. Stöckel abban is önálló, hogy akkor vezeti be Dánielt, midőn már az úton vannak a megkövezetésre. Ez ügyesebb fogás, mint Betuliusnál, ki előbb megtárgyalatja a dolgot Dániellel és a bírakkal, összehívhatja a törvényszéket, hosszú beszédek tartat. Stöckel itt gyorsítja a bonyodalom tisztázódását. Zsuzsannának elég kínban volt része, itt az ideje, hogy fellélegezzen.

Dániel tanácsára külön-külön vallatják az öregeket. Dániel nagyon szónokol, mind Betuliusnál, mind Stöckelnél. Azonban egyiknél sem derül ki az igazság, a két öreg bűne a hamis eskü marad és egy ártatlan szelíd lélek bajba sodrása. De a bűnt, melyért Zsuzsannát majdnem megölték, nem tisztázzák. Újra összeülnek tanácskozni; Stöckelnél, hogy ítéletet hozzanak; Betuliusnál, hogy a királytól várják a döntést. A király nem kegyelmez meg nekik. Stöckelnél a két öreg még haláluk órájában sem tér meg, Betuliusnál szelíd és kegyes emberekké válnak, kik intik társaikat, hogy okuljanak az ő példájukon.

A XVI. század drámaírói általában szerették a törvényszéki jeleneteket. Majdnem minden drámában találtak alkalmat törvényszéki tárgyalás beleszővésére. E jelenetek által az állam fennhatóságát akarták kifejezésre juttatni és ezért, ha mint törvényszéki tárgyalás nem illett bele a játékba, a prologusban hangsúlyozták az erkölcsi tanítások mellett, hogy miképpen kell az állam törvényeit tiszteletben tartani. Különbö is e kor jellemző sajátysága, hogy a nyilvános élet kérdéseit a színpadra viszi.¹¹¹⁾

¹¹¹⁾ Creizenach III. 311—46. I.

Ha Stöckel Zsuzsannáját mai szemmel, Betuliustól függetlenül, a drámatechnika szempontjából vizsgáljuk, el kell ismerni, hogy a cselekvény kifejtése, a bonyodalom szövése még igen kezdetleges drámairóra vall. Sem Betulius, sem Stöckel nem tudta legyőzni a nehézségeket, melyek felmerültek a bibliai elbeszélésnek drámává való átalakításában. Az első felvonásban a két öreg végrehajtja tervét, meglepi Zsuzsannát fürdés közben, de az expozíciónak e legfontosabb momentuma a színpad mögött történik. Mikor Zsuzsanna megjelenik, először a nőket fenyegető veszélyről szól és elmondja cselédlányainak minden aggodalom nélkül a történeteket, de nem szól a két öreg fenyegetéseiről, hogy őt házasságtöréssel fogják vádolni, ha nem teljesíti kívánságukat. Elbeszéléséből tehát ép az a motívum maradt ki, mely a dráma további eseményeinek kiinduló pontul szolgál. A törvényszéki jelenetekből csaknem teljesen hiányzik a drámai élet.

A harmadik felvonás egyetlen izgató momentuma Zsuzsanna ártatlan elítéltetése.

A negyedik felvonásban Stöckel már végére jut a rendelkezésre álló anyagnak; Zsuzsanna fölmentése és a két öreg halálra ítéltetése már megtörtént, véget ért a második tárgyalás is, úgy, hogy az ötödik felvonás számára nem marad egyéb, mint a két öreg elvezettetése. Megköveztetésük is a színpad mögött történik. E felvonás szellemes része a két öreg és a pap közt lefolyt jelenet, mely nincs meg a bibliai elbeszélésben.

Úgy, ahogy a dráma hol a forrását követve, hol szabadon alakítva a tárgyat, most előttünk fekszik, kétségtelenül nem oly színes, nem oly változatos olvasmány, előadva sem hathatott oly eleven erővel, mint a XVI. századi német drámairodalom java termelése. Különösen a hosszadalmas törvényszéki tárgyalások, vád- és védőbeszédnek egyhangúvá teszik a jelenetek nagy részét. A drámai lendületnek ez a hiánya azonban már Stöckel forrásának, Betulius darabjának, a gyengéje, de megmagyarázható az iskoladrámák hagyományaiból is. Az iskolai drámaelőadások a retorikai oktatásnak voltak kiegészítői és a diákok retorikai képességeinek nevelését szolgálták. Stöckel benne élt az iskoladrámák e hagyományában és maga mondja a prologusban, hogy a dráma retorikai gyakorlat legyen; »das Vnser rede eine rechte gestalt habe, und etwa eine gewalt, aus zurichten bey Leuten was, das man sich vberreden las« (7--10.) Már pedig a szónoki beszéd gyakorlására igen alkalmas jelenet a törvényszéki tárgyalás és azért érthető,

hogy ennek a sok drámai élet és cselekvény nélkül való szóbeszédnek oly nagy szerepe jutott a diákok előadásában.

Stöckel költői kvalitásait nem is a hagyományos tárgy drámai alakításában látom, hanem azokban a versekben vélem felismerni, melyekben Zsuzsanna érzelmeit, főleg vallásos érzelmeit fejezi ki: itt akad egy-két meleg, keresetlen kifejezés, ami teljesen Stöckel sajátja. Pl. mikor Zsuzsanna kertjébe indul, emelkedett szavakkal dicséri a teremtőt »der durch sein wort alls schafft und macht«, kinek dicsőségét hirdeti a föld és a nagy ég:

Darumb wenn ich in garten gehe
Vnd mich darin mit Fleiss umbsehe,
Wie schön all Ding wachsen daher,
Bedenk ich den Schepfer und seine Ehr,
Denn Himmel und Erd und was er sunst
Geschaffen hat durch seine kunst,
Ist wie ein Buch von jm geschrieben stb. (I. 301—307. s.)

Közvetlen hang csendül meg a vádlott Zsuzsanna sóhajában:

O Herr las dichs erbarmen
Vnd hilff aus dieser not mir armen. (III 399—400. s.)

De az egész drámának leghatásosabb jelenete mindenesetre az elítélt, a megköveztetésre induló Zsuzsanna búcsúja két kicsi gyermekétől (IV. 1.). Az anyai és a gyermeki szeretetet ki tudja fejezni Stöckel: a gyermekek becéző szavakkal (ach hertz liebste Mutter mein, hertze Mutter) kérlelik Zsuzsannát, hogy ne hagyja őket árván, ki fogja őket nevelni (unterrichten fein), nem akarnak szeretett anyjuktól megválni. Zsuzsanna is kedvesen, szeretettel szól gyermekeihez, vigasztalja őket: »der Vater daheim viel Zucker hat«, ezentúl édes atyjuk fogja velük reggelenként és esténként az imádságot mondani. A kis Rahel erre Istenhez fohászkodik:

Ach weh mir armen Megdelein,
Nu ich beraubt der Mutter mein,
Ach himmlischer Vater erbarme dich,
Erhör unser bit gnediglich. (IV. 101—104. s.)]

5. A dráma előadásának módjáról semmi biztosat nem tudunk, de, tekintve Stöckel jártasságát az iskoladrámairodalom hagyományaiban, feltehető, hogy a dráma előadása sem különbözött a században szokásos iskolai színjátszástól.¹¹²⁾ Hans Sachs azon drámái melye-

¹¹²⁾ V. ö. Max Hermann: *Forschungen zur deutschen Theatergeschichte*. Berlin, 1914. 256. s köv. I.

ket meistersingerek a nürnbergi St.-Marta-templomban előadtak, bőven tartalmaznak színpadi utasításokat: Stöckel drámája ellenben, mint az iskoladrámák általában, az előadás módjáról semmi megjegyzést nem ad, az egy »duae ancillae ex horto remissae« sem tekinthető annak, azért magának a drámának szövege alapján nem alkothatunk magunknak határozott képet a bártfai diákok színjátékáról. Mégis megkíséreljük, a dráma szövegéből egyet-mást a színpadi előadás mivoltáról megállapítani.

Stöckel drámájában helyegység van, valamennyi jelenet ugyanazon a helyen játszódik le, tehát helyszínváltozásra az iskolai színpadnak nem volt szüksége. Az iskolai színpadon, ezt minden valószínűséggel mondhatjuk, kulisszák sem voltak, azért figyelemreméltó, hogy Stöckel személyeinek beszéde által ismételt pontosan megjelöli a helyet, ahol a cselekmény lefolyik, leírja a környezetet, hogy a szöveg által illúziót keltsen és pótolja a dekoráció hiányát. A helyszín — ez magából a drámából egészen világosan kitűnik, bár színpadi utasítás nincsen — a ház és a kert közötti tér, a ház előtt és közvetlenül a kert mellett játszódik le az egész dráma. Hogy a kert ott van a háttérben, az minduntalan kitűnik a szereplők beszédjéből: »weistu den garten hinterm haus« (I. 147. s.), »in gemelten garten« (I. 157. s.), »ehe sie kompt in den garten hinein, müssen wir vns verstecken drein« (I. 198. s.), »und bleiben von fern allhie stehn, bis sie wird in den garten gehn« (I. 208. s.). A kert tehát a színpad hátterébe képzelendő; a kulisszákat Stöckel ilyen szavakkal pótolja:

Durch den Garten ein reine Bach
 Fleust im schatten, wie unterm Dach
 Denn grosse Beum die stehn am rand
 Dadurch die sonn wird abgewand (161—164. s.),

vagy

Wo die Bewme am dicksten stehn
 Wollen wir heimlich in Garten gehn« (I. 333—334. s.).

A kert bejáratánál valami kaput kell képzelni: »das wir darnach verrennen das Thor« (I. 222. s.). Hogy a ház is ott van, közvetlenül a helyszín mellett, az ismételt kitűnik Zsuzsannának és Joiakimnak szavaiból:

Das will ich dir im haus allein
 Sagen du liebster Herre mein,
 Den solches zu sagen öffentlich
 Wie billich ist, ich scheme mich.

Joiakim :

So wollen wir in Gottes nam
Dein klag allhin nicht hören an,
Sondern in unsem Kemerlein
Da Gott alleyn wird bei uns sein (II. 49—56. s.).

vagy Was bedeut aber, das die Gemein sich finden thut zum Hause mein« (II. 67. s.), »gehe hinein — ich muss hie warten« (II. 75. s.).

A legegyszerűbb szinpadi requisitum, melyet az iskolai szinpad is megengedhetett magának, a pad és a székek. Az ülés, az ülve való beszéd nagy szerepet játszik a XVI. századi drámákban, az ülő magatartás mindig bizonyos méltóság kifejezésére szolgált, királyokat, fejedelmeket a szinpadon ülő helyzetben akarta látni a nép.¹¹³⁾ Stöckel leülteti a maga bírát, az ülőhelyzet méltóságukhoz illő volt: »Ir ersame herrn aus der gemein, setzt euch« (II. 293. s.), »mein bey sitzender Herr« (II. 319. s.). Tehát valami székek, pad, valószínűleg ennyi volt az egész, amivel Stöckel szinpada fel volt szerelve. Zsuzsanna azt mondja szolgálóinak »und nempt die körbe« (I. 229. s.), valószínűen valami kosár is volt a szinpadon.

A dráma szövegéből arra is lehet következtetést vonni, hogy csak a szereplő személyek voltak a szinpadon, szerepük elmondása után leléptek, vagy a szinpad alkalmatossága szeit valami ajtón át eltávoztak. Hogy a szereplők jártak-keltek, jöttek-mentek, arra következtetni lehet az ilyen szavakból »wen sehe ich aber dort hergehn, wers¹ mein gesel, so blieb ich stehn« (I. 15. s.), »hingehnumgehen« (I. 60. s.), »Halt still, da kompt sie schon daher« (I. 217. s.), »Kom las vns den ort nehmen ein, da unser hinterhalt sol sein« (I. 219. s.), »nu folgt mir jr trewen meid« (I. 320. s.), »Bis die megde nu werden sein gangen zurück vnd sie allein in garten spazieren wird« (I. 330. s.), »duae ancilla, ex horto remissae« (I. 5. jel.), »Las uns nu wider gehen hinein« (I. 433. s.), »gehe eilend herum« (II. 29. s.), »gehe hinein« (II. 75. s.), »Das sie hinaus geführt werd« (III. 407. s.), »Du diener gehe zu Joiakim« (II. 213. s.), »Und zwar der diener kompt schon daher« (II. 325. s.), »Du magst sie fur vns komen lan« (II. 329. s.), »Sind wir erschienen« (II. 36. s.), »es komen die leut auch schon daher« (V. 113.), »wer bringt daher den heillosen Pfaffen« (V. 229. s.), »macht Euch nu mit mir auf die Fart« (IV. 130. s.), »Herr Sedechia trettet hinaus« (IV. 263. s.)

¹¹³⁾ V. ö. Max Hermann id. m. 45—49. l.

stb. Stöckel általában személyváltásról a színpadon lévők által már előzőleg értesíti a nézőközönséget.

A szereplő személyek ruházatáról és előadásmódjáról kezelebbi adataink nincsenek. Zsuzsannát természetesen férfi játszotta és Stöckelben megvan az igyekvés, hogy Zsuzsanna női szépségének dicséretével lehetőleg feledtesse ezt az illúziórontást, ép úgy az öregről, akit persze szintén diákok játszottak, azt mondatja »Deine har sind wol graw und weiss« (IV. 292. s.). A játék módja, az iskoladramák retorikai feladatának megfelelően, kitűnik ez a korabeli retorikákból, merev deklamáció volt. Stöckel drámája a szereplőktől mozgást, gesztusokat, mimikát látszik kívánni és e részben is szembetűnő, hogy ő a dráma szövegével igyekszik pótolni a tökéletlen előadásmódot. Pl. Sedechias beszéde után fellép Achab s azt mondja:

Denn ich sahe dir von ferne zu,
Gar seltsam geberde triebestu,
Daraus ich wol abnemen kan,
Es ligt dir etwas grosses an. (I. 21—24. s.)

Zsuzsannáról azt mondják:

Sehet auch jtz an jr züchtig geberd
Ir Augen sie nicht hebt von der Erd. (III. 143—144. s.).

Az eskü alkalmával a szereplők magatartása szintén a szövegből vehető ki:

Ir beide sprecht jm mit lauter stim
Alle wort nach auff ewern knien
Und hebt ewer augen vnd finger empor
So lang er euch wird sprechen vor (II. 345 - 348. s.).

A Zsuzsanna-előadót az ítélet után valószínűen megköttözték, mert a felmentés után kiadják a parancsot: »lös ihr die Hand« (IV. 225. s.). Az előadó hangnemére is többször utal a szöveg: »das geschrey« (I. 375. s.), »was schreist du bub« (IV. 149. s.), »das du weinest und traurig bist« (II. 35. s.).

Mindebből tehát az tűnik ki, hogy Stöckel, mikor drámáját írta, már az előadásra gondolt és a dráma szövegével lehetőleg kiegyesíteni igyekezett a kezdetleges előadási módot.

6. Stöckel Zsuzsannáját nem írta prózában, mint Sztáray az ő komédiáit vagy Karádi névtelene a Balassa Menyhárt árulattásáról szóló komédiát. A kötött forma is egyike a dráma azon sajátosságainak, melyet Stöckel nem másolhatott le latin forrásából vagy egy esetleges mintáról, hanem csak a korabeli német drámaíró-

dalomnak általános ismeretéből, formáinak tanulmányozásából magyarázható meg.¹¹¹⁾

A XVI. századi drámaírók kétféle verset használtak : a Meister-singer-költőknek régi versformáját, melyet Hans Sachs »gemeiner Vers«-nek, közönséges versnek nevezett és »skandált« versformát. Mindkét versformában a szótagok száma állandó. A különbség közöttük abban van, hogy a »közönséges« versekben a hangsúlyos szótagok száma és helye a versben nem volt állandó, hanem verssorról verssorra változhatott, míg a »skandált« verseknél a hangsúlyos szótagok száma és helye a verssoron belül állandó maradt. Ezért a »közönséges« versek ritmusa szabad volt, a »skandált« verseké pedig kötött. Mind a két versforma recitativ előadásra való volt. A »közönséges« szabad ritmusú versnek klasszikusa a XVI. században Hans Sachs. Az állandó szótagszámú verseknél nála a szótagok száma csak annyiban változik, hogy azok a sorok melyek *egy* hangsúlyos rímes szótaggal (stumpf) végződtek, rendszeren nyolcszótagúak, míg azok a sorok, hol a rím két szótagú (klingend), kilenc szótagúak. Ha Hans Sachs verseiben a hangsúlyos szótagok száma nem is állandó, mégis szembetűnő, főleg ifjúkori műveiben, hogy kedveli a négy hangsúlyos taggal való versformát, ami a nyolc szótagú sorokban jambikus ritmust eredményezett. Ez a törekvés érezhető Stöckel versein is. Stöckel szabad ritmussal írta verseit. Azok is túlnyomó többségben nyolc szótagúak és *egy* hangsúlyos, rímes szótaggal végződnek. Ott, ahol a rím kétszótagú (klingend), az ő versei is kilencszótagúak, pl.:

Sie überraschen und sie zwingen,
So möcht uns auch die Sach gelingen. (I. 172—173. s.)

A hangsúlyos szótagok száma négy, verseiben mindvégig állandó, de elhelyezésük a verssoron belül változó: tehát a közép-úton jár a »közönséges« és a »skandált« versforma között.

Leggyakoribb verstípus nála is a jambikus lejtésű sor, pl.:

Das man sie wol verstehen mag. (I. 16. s.)

x' x' | x' x' | x' x' | x' x'.

Mert a hangsúlyos szótagok helye verseiben nem állandó, gyakran találunk más tagozású verssorokat is, pl.:

¹¹¹⁾ V. ö. A. Köster: *Über Sprechverse des sechzehnten Jahrhunderts*. Berichte der königl. Gesellsch. der Wiss. Leipzig, 1905. (Febr. 15.)

Üben mehr denn in deutscher sprach.

xx | xxx | xx | x.

A drámának nyelve a német irodalmi nyelvnek Lutherban és a XVI. századi középnémet írókban elért kialakulásához simul, e nyelvtypushoz való hasonulást mindenesetre elősegítette Stöckel wittenbergi nyomdásza is. Az egyezés nemcsak a hangalakban és a helyesírásban mutatkozik, hanem a kifejezés módjában is Stöckel ugyanazt a népies, gyakran nyerses nyelvet beszéli, amelyen Luther ír és amelyet a XVI. századi drámaírók a színpadon is használnak. A Zsuzsanna dráma szövegében szólásmódok vannak elszórva, melyek jellemzőek a bártfai polgárok közbeszédére, pl.: »ich lieg auch in diesem Spital« (I. 119. s.) »glück schlahe zu« (I. 203); »wischen wir maul und geben davon« (I. 340. és IV. 237 s.), »heillosser klaffer, was weschtu viel« (III. 145. s.) »diese Leut nicht würden auffhören zu klaffen« (II. 220. s.), »ich will euch bald ein liedlein singen« (IV. 161.), »Achab macht sich all zu kraus und hat gar ein kalten magen« (IV. 264); »Lieber herr Achab nicht pochet fast« (IV. 243.), »ein herter holz für sie gehört, damit man sie höbel und mores lert« (V. 318.) stb.

7. Stöckel Zsuzsannája nemcsak Bártfán került előadásra, hanem mint népjáték tovább élt a felvidéki városokban napjainkig. Még Stöckel életében, egy évvel a bártfai előadás után, 1557-ben előadják Körnöcbányán. Ugyanakkor Kassán is színre kerül Zsuzsanna históriája.¹¹⁵⁾ Egy kassai könyvkereskedőnek 1583-ból való könyvjegyzékében is szerepel egy »Susanna Spiel«,¹¹⁶⁾ ami minden valószínűség szerint Stöckel drámájának wittenbergi kiadásával lesz azonos.

Erneyi kutatásai alapján, ki a körnöci Zsuzsannát ki is adta, tudjuk, hogy a polgárság körében alakult műkedvelő társaság, melynek tagjai kizárólag férfiak voltak, tartotta fenn e drámát. Ezek próbákat is tartottak a legöregebb tag, »Meister« felügyelete alatt. Színpadjuk szétszedhető egyszerű alkotmány volt, a díszletek pedig a legfontosabbakra szorítkoztak. Rendezőre nem volt szükség, mert a szereplők nem léptek le a színpadról. Ez a kezdetleges

¹¹⁵⁾ Czobor Alfréd: *A kassai színészet története*. Történelmi közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa multjából. 1914–15. évf. 2. 1.

¹¹⁶⁾ V. ö. Kemény Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. Magyar Könyvszemle 1895. 310. l.

előadás nagyjában megfelel annak, amit a dráma XVI. századi előadásáról tudunk.

Erneyi felveti a kérdést, vajjon van-e összefüggés a bártfai és a körmöci játékok közt. Erneyinek nem állt rendelkezésére Stöckel darabja, nekem azonban módomban volt a kettőt összehasonlítani és arra az eredményre jutottam, hogy a körmöczi népi játék teljesen azonos, sőt sok helyen szóról-szóra megegyezik Stöckel Zsuzsannájával.

Az eltérés a szereplők elnevezésében van és tartalmi tekintetben abban, hogy a két öreg tettét a szinpadon hajtja végre. Ez az eltérés ugyan más forrásra is vonna következtetést, a szövegbeli egyezés azonban kizárja ezt. E népi játékban Stöckel rímes nyolc szótagú versei prózává romlottak, melyből azonban a rímek, sőt a ritmus is sűrűn csendülnek ki.

Stöckel darabjának lenyomatában, melyet a *Függelék* ad, a népi játék megfelelő helyeit e szöveg mellett sorszámokkal fogom pótolni és egyúttal rámutatok a legfontosabb eltérésekre, a megegyező részeket a szöveg mellett a sorszámok megjelölésével közlöm.¹¹⁷⁾ Erneyi megszámozta a szereplők beszédjeit, a zárójelbe tett számok az ő számozására vonatkoznak. A dráma német betűkkel van nyomtatva. Az átírásnál a *ï*, *ß*, *j*, *s* betűket *ss* és *s* betűkkel, *ü*, *ö* betűtípust *ű* és *ő*-vel jelöltem, egyébként mindenben ragaszkodtam a berlini példány szövegének írásmódjához.

¹¹⁷⁾ Erneyi József, *A körmöci Zsuzsanna-játék*. A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának értesítője. Az »Ethnographia« melléklete. VII. évf. 1906. 245—262, I.

A bártfai iskoladráma Stöckel után a 17. századig.

Stöckel halála után veje, Fáber Tamás vette át a bártfai iskola vezetését. Az ő rektorsága alatt sem szüneteltek a színi előadások.

1561-ben újra Stöckel Zsuzsannája kerül előadásra, 1562-ben pedig az igazságtalan bíró történetét adta elő a tanulóifjúság.¹¹⁸⁾ 1563-ban újból Zsuzsanna históriáját mutatták be. 1566-ig nem volt előadás, de ekkor új előadásra készültek a tanulók Judit történetével.¹¹⁹⁾ Judit hősiessége, mellyel Betulia városát Holofernestől visszafoglalta és az ellenséges vezér fejét vette, gyakran volt tárgya drámai feldolgozásoknak. A legrégebbi német Judit-dráma Greffttől való 1536-ból.¹²⁰⁾ Birck is feldolgozta Judit történetét egy 1536-ban írt latin és egy 1539-ben megjelent német nyelvű darabban. Drámáját követte Wolfgang Schmeltzl darabja 1542-ből és Sam. Hebel feldolgozása 1566-ból.¹²¹⁾ A bártfai előadás is 1566-ban volt, de sem szerzőjéről, sem az előadás körülményeiről, de még magáról a darabról sem tudnak semmit.

1567-ben újra előadták az igazságtalan bíró történetét.¹²²⁾ 1570-ben volt csak újra előadás Bártfán, de a számadáskönyvi adat nem említi a darab címét.

1571-ben rendezték előadásra a tékozló fiú történetét.¹²³⁾ A tékozló fiú története szintén nagy kedveltségnek örvendett a XVI. sz. drámaíróinál. E darabok sorát megnyitotta Macropedius *Asotusa*

¹¹⁸⁾ Pro acta comedia germanica de iniquo iudice scholasticis donati fl. 1¹/₂ Ábel id. m. 45. 1. jegyzet.

¹¹⁹⁾ Pro acta tragoedia germanica Judith scholasticis donati fl. 1¹/₂ Ábel id. m. 45. 1. jegyzet.

¹²⁰⁾ Creizenach id. m. III. 359. 1.

¹²¹⁾ Holstein id. m. 150. 1.

¹²²⁾ Pro actione comoediae de iniquo iudice fl. 1¹/₂ Ábel id. m. 45. 1. jegyzet.

¹²³⁾ Cantori pro comoedia de filio prodigo solvimus fl. 1¹/₂ Ábel id. m. 45. 1. jegyzet.

1519-ben.¹²⁴⁾ Macropedius után, 1529-ben írta Gnapheus *Acolastus*-át,¹²⁵⁾ de már két évvel előbb, 1527-ben Burkhard Waldis is próbálkozott e tárggyal.¹²⁶⁾ Teljesen Gnapheus hatása alatt áll Georg Binder darabja (1530).¹²⁷⁾ Ackermann 1536-ban adta ki Gnapheus *Acolastus*-ának német átdolgozását.¹²⁸⁾ Schmeltzl is írt egy drámát a tékozló fiúról 1540-ben. A bártfai előadásról címénél egyebet nem tudunk.

További adataink még hiányosabbak, még csak a darabok címéről sem nyerünk felvilágosítást, de tudjuk, hogy 1573., 1574., 1575., 1579., 1580., 1581., 1582., 1584., 1586., 1587. és 1588. években voltak Bártfán színi előadások.¹²⁹⁾

Az 1579. évben tartott előadásról tudjuk, hogy moralitás volt, mert a szokásos adat mellett ott találjuk »comoedia de more«. De ennél többet nem tudunk róla mondani.¹³⁰⁾

Ugyszintén 1588-ban előadtak egy comoediat de nuptiis, de miután nem találok meg a fonalat a németországi darabhoz, címénél egyebet nem közölhetek.

Valószínűleg nemcsak Bártfán, hanem a többi felvidéki városainkban is rendeztek német nyelvű iskolai előadásokat. Ezeknek az előadásoknak teljes repertoriuma hű képét adná a XVI. századi német drámairodalom ösztönzéseinek a magyar drámairodalom kialakulásának történetében, de a reájuk vonatkozó levéltári adatok mindmáig nincsenek felkutatva és kiadva.

¹²⁴⁾ Creizenach II. 125—126. l.

¹²⁵⁾ Creizenach II. 121—124. l.

¹²⁶⁾ Creizenach III. 261. l.

¹²⁷⁾ Creizenach III. 334. l.

¹²⁸⁾ Creizenach III. 360. l.

¹²⁹⁾ Ábel id. m. 45. l. jegyzet.

¹³⁰⁾ Ábel id. m. 45. l. jegyzet.

HISTORIA von SUSANNA

IN TRAGEDIEN WEISE
GESTELLET / ZU VBUNG DER JUGEND / ZU BARTFELD
IN VNGARN

DURCH
LEONART STÖCKEL zu Bartfeld
Schulmeister.

GEDRUCKT ZU WITTENBERG DURCH HANS LUFFT
1559

*Susanne tentant castum violare pudorem,
 Bini eum magna sedulitate senes.
 Virgineum retinet tamen inuiolata pudorem,
 Nec prece, nec duris flectitur ipsa minis,
 Et Deus ipse sui lapidandam, uoce Prophetæ
 Liberat, actorum prodit et arte dolos.
 In tantis nunc est ecclesia, maesta periclis
 Hanc duo sollicitant commaculare senes.
 Impius hic Papa est, est latro Thurcicus aller.
 Heu mihi qua miseram calliditate petunt?
 Sed Deus hanc patrio defendens semper amore.
 Fulmineo turpes testruet ense senes.
 Haec tib' Stokhelij natino Musa decore,
 Dicet, et in lucem, lector amice, dabit.*

G. Purkircher.

*Dem Namhafftigen/ Erbaren vnd weisen Herrn Johans MORN-
BERGER/ Rathern zu Bresla meinem hochuerhaltenen Herrn vnd
Freund.*

Gottes gnad vnd meine gantz willige Dienst beuor. Da meine jugent/ Namhafftiger/ Erbarer vnd weiser/ hochuerhaltener herr vnd freund/ jr zu jrer vbung furgenomen hette/ auff bis jar die geschicht von Susanna zu handeln/ vnd mir etlicher Scribenten Composition furbracht/ hab ich zwar einen jeden gern bey seiner werden bleiben lassen/ wie denn billich/ vnd mir in sonderheit wol gebüret/ jedoch mich auch selbs vben vnd versuchen wollen/ wiewol ich sonst nicht allein mit vielen geschefften/ sondern auch mit einer schweren krankheit beschwert war/ vnd also gemelte geschicht von Susanna auff's neue gestellet/ der meinung/ das solch werck allein bey seiner Werckstat bliebe/ denn andere Schulen dürffen meiner hülffe/ Gott lob nicht/ sonderlich in Deudscher nation/ welcher nichts mangelt an allerley Scribenten. Was aber ich im willen nie gehabt/ das haben sich andere vnterstanden/ vnd mit mir so fern gehandelt/ das ich es nicht wehren wolt/ solche Schrifft durch den druck weiter zu bringen. Solchem jrem willen hab ich endlich deste lieber nachgeben/ das ich gewis bin/ es werde solch werck/ wo nicht viel guts/ doch auch keine Ketzerey oder sonst etwas böses bringen. Hab aber solche Schrifft furnemlich ewer/ Erbar weishit zuschreiben wollen/ als meinem sonderlichen Herrn vnd freund/ veil ich beide von ewer E. W. vnd der Erbaren vnd tugentsamen frawen *Anna*/ des Herrn *Niclas Rudgers*/ des eltern/ seliger/ nachgelassenen witfrawen/ ewer E. W. geliebten Schwester/ viel guts empfangen/ auff das ich mein dankbars gemüt/ nicht nach meinem willen/ sondern nach meinem geringen vermügen/ gegen euch erzeigete/ gantz freundlich bittend/ ewer E. W. wolle diese geringe Anzeigung meiner dankbarkeit nicht verachten/ sondern in gutwilligkeit annemen/ wie ich mich gantzlich zu ewer E. W. versehe. Der allmechtig gütig Gott vnd Vater vnsers Heilands Jhesu Christi/ wolle euch vnd die ewren in seinen gnaden erhalten. Datum

zu Bardfeld 7. Februari. 1559. E. W.

Leonart Stöckel
zu Bardfeld Schulmeister.

DIE PERSONEN.

Prologus.

Argumentum.

Sedechias }
Achab } die zwen Eltesten

Susanna.

Anna }
Sara } Dirnen.

Joachim

Helchias

Richter.

Ratsherrn.

Steckenknecht.

Hencker.

Daniel.

Beniamin Susanna sönlín.

Rachel Susanna töchterlin.

Procurator.

Stadtschreiber.

Sacerdos.

Epilogus.

PROLOGUS.

- Wir solten vns billich im Latein/
Weil wir derselbe sprach Jünger sein.
Vben mehr denn in deudscher sprach/
Vnd vns im reden richten darnach.
Zu brauchen gleiche Form vnd kunst/
Denn wo sol man solchs lernen sonst?
Das vnser rede ein rechte gestalt,
Habe/ vnd etwa eine gewalt.
Aus zurichten bey Leuten was/
10 Das man sich vberreden las.
Denn aus den Büchern gelerter Leut/
Die zu der Griechen vnd Römer zeit.
Gewesen sind/ vnd grossen vleis
Gewendet han/ vernünftiger weis.
Alle Ding zu geben an tag/
Das man sie wol verstehen mag.
Wir müssen vns aber nach der Zeit
Richten/ in welcher wenig Leut.
Lateinischer Zungen kundig sein/
20 Darumb wir nu viel jar allein.
In gemeiner sprach vns hören lan/
Damit man vns verstehen kan.
Denn wie ein Prediger zuhörer hat/
So mus er reden/ vnd nach der Stat
Sich richten/ so er was bawen wil/
Vnd mit der Ler ausrichten viel.
Dis vnser thun sich gleich so helt/
Welches darumb ist angestellt.
Das wir den/ so vns zuhören/
30 So viel an vns ist/ wolten gern.

Vrsach geben/ das sie sich der Ler/
 Möchten erinnern desto mehr.
 Wie denn wird zeigen diese geschicht/
 So von Susanna ist geticht.
 Denn es wird geben der ler viel/
 Wer nur acht drauff haben wil.
 Das wir die Zeit vergebens nicht/
 Zubringen mit solchem schönen geticht.

Was aber dauon die Summa sey/
 40 Wird sagen/ der nach mir komet herbey.

Argumentum.

Es war ein Man der hies Joiakim/
 Gen Babel mit gefuret hin
 Da Gott die Juden straffen thet/
 Vnd sie dem Feind vbergeben het.
 Ein Fromer/ reicher vnd weiser Man/
 Zu jm sich hielte jedermann.
 Vnd alle Juden in gemein/
 In allen sachen gros vnd klein.
 Sein weib Susanna war tugentreich/
 50 Vnter allen frawen war ja kein gleich.
 Des Helchie tochter, der sie mit vleis
 Erzogen hat/ nach der Juden weis.
 Zween Eltesten theten nach jrer ehr
 Trachten/ vnd da jn jr beger
 Gefeilet hat/ erdachten sie bald/
 Ein lügen mit einer schönen gestalt.
 Als wer sie im ehebruch begriffen/
 Auff ein eid sie sich berieffen.
 Das arme Weib verurtheilet ward
 60 Zum tode/ vnd der Marter hart.
 Gott aber schickt den Daniel/
 Mit seinem ernsten Göttlichem befehl.
 Der machte frey das vnschuldig blut/
 Vnd bracht die Schuld mit tapfferm mut
 Auff die kleger/ vnd wendet das blat/
 Das die straff sie selbs getroffen hat.
 Vnd das falsche vrteil bracht zu recht/
 Den Richtern gemacht jr sache schlecht.

Actus I. Scena I.

Sedechias.

- Nicht weis ich wie mir geschehen ist/
 Des gleichen ich vor dieser Frist.
 Mein lebttag nie empfunden hab/
 Auch da ich noch ein Junger Knab
 Gewesen bin/ fult ich das nicht/
 Was mich zu diesem mal anfiht
 Auff meine alte grawe tag/
 Nicht gnug ich mich des wundern mag.
 Fur grosser brunst ich weis nicht wohin/
 10 Gefangen ist mein hertz vnd sinn.
 Darzu thar ichs nicht offenbaren/
 Was da gewirt mir alten Narren
 Pfuy dich/ pfuy dich du alter lap/
 Das du anzeuchst die narren kap.
 Wen sehe ich aber dort her gehen/
 Wers mein Gesel/ so blieb ich stehen.
 (3—5) Er ist es auch/ glück zu mein Freund.

Actus primi. Scena II.

Achab. Sedechias.

- Ich bin ja freilich nicht dein Feind
 Vnd wündsch dir von hertzen mein/
 20 Das dirs wohlgehe die lebttag dein.
 Du wolst mirs aber verargen nicht/
 Mich dünkt das dich was gros anfiht.
 Denn ich sahe dir von ferne zu/
 Garseltzam geberde triebestu.
 Daraus ich wol abnemen kan/
 (6) Es ligt dir etwas grosses an.

Sedechias.

Ach nicht hab solche gedancken von mir/
 Vnd wenns gleich wer Was geb es dir

1—2, 7—10, 15—16. sorok adják a népjáték (3—5) részét. 8. das ich mich nicht genug Verwundern mag. — 18—26: (6). Csak a 22. vers maradt ki. 19. von herzen. 20. allebttag. 21. das dir Vollaber ergern nicht. 23. ich sehe. — 27. a népjátékból hiányzik.

- Zu schaffen/ was ich für Grillen het/
 30 Wer ists dems nicht zu Zeiten so geth?
 Das er der gedancken wird so vol/
 Das er nicht weis was er thun sol.

Achab.

- Doch soltu mirs verhalten nicht/
 Was dich auff dis mal so hart anficht.
 Vielleicht kan ich was raten darzu/
 Damit sich dein hertz stelle zu rhu.
 Ein Mensch/ wenn er in sorgen steckt,
 Thut nicht wol dran/ wenn ers verdeckt.
 Denn niemand selbs jm raten kan/
 40 Wo er nicht hat einen trewen Man.
 Dem er sein kummernis offenbart/
 Vnd von jm guten rat gewart.
 Drumb sag mir/ was dich anficht./

Sedechias.

Was dich nicht brent/ das lesche nicht.

Achab.

- Wolan/ ich hab es gut gemeint/
 Vnd het gethan/ wie einem Freund
 Gebürt (welcher doch wenig seind)
 Dich nicht gelassen in der not/
 Nu wil ich dich befehlen Gott
 50 Vnd wider hingehn meine Stras
 Schaw lieber Freund/ bedenck dich bas.

Sedechias.

- Was sol ich thun? ich bin gar jrr/
 Sol ich so schweigen fur und fur
 Bis gar verschmachten wird mein hertz/
 Es gilt mein leben/ vnd ist kein schertz.
 Ich wil es wagen in Gottes nam/
 Vnd jm mein hertzleid zeigen an/
 Ich hab ja je kein bessern Freund.
 Vnter allen so hin auff Erden seind/
 60 Ker widerumb/ ich bit mit vleis.

Mich vbergeht der angstig schweis/
Ich wil nu nichts verbergen dir.

Achab.

Ich komm (wol an) nu sage mir
Du kenst doch nu lang meinen sinn/
Zu raten ich gantz willig bin/
Was dir zum besten dienen wird.

Sedechias.

Ach der Teufel mich hat verfürt
(7) Ich scheme mich zu zeigen an/
Was mir jtz ist.

Achab.

Was bistu fur ein man
Bin ich nicht wie dein eigen hertz/
70 (8) Trewlich mein ichs vnd ohne schertz.

Sedechias.

An solchem ich kein zweiucl trag/
Noch gleichwol schewe ich den tag
Die Sach ist gar zu grob/ mein Freund/
Nimermehr het ich das gemeint.
Was mir begegnet diese Zeit/
Mit meinem grossen hertzenleid.

Achab.

Sol es doch niemand mehr erfahren/
Ich wils bey mir so fest bewaren
Das es eim Stein sol sein gesagt/
80 Darumb sey du nur vnuerzagt.

Sedechias.

Sintemal du es ja wissen wilt/
Mein hertz fur grosser liebe quilt.
Kein rhu ich hab gar keinen tag/
Des nachts ich auch nicht schlaffen mag.

66. a népjátékból hiányzik. 67—68: (7) Ja der Teuchsel hat mich versicht
(67). — 68—70: (8). 69. Eigenes Hertz. — 70—80: kimaradt.

- Ich brenn vnd leid on vnterlas/
 (9) Der brunst vnd hitz ist one mas.

Achab.

- Es sol wol der Mensch mein kranckheit han/
 Sag an/ wo nach sehnst dich mein man.
 (10) Ob ich kund leschen solche brunst./

Sedechias.

- 90 Ich hielt trawen viel von deiner kunst.
 Wenn aber dir wer/ wie mir ist/
 Ob du gleich gar ein geschickter Man bist.
 So wer zu wenig all dein kunst/
 Zu leschen so grosse hitz vnd brunst.

Achab.

- Doch soltu drumb verzweuieln nicht/
 Sag nur frisch her/ was dir gebricht.
 Wo ist dein hertz so sehr entbrand./

Sedechias.

- Susanna ist sie dir wol bekand,
 Die hat mein hertz besessen gar/
 100 Ich sage dir/ vnd sags furwar
 Werd ich jr nicht mechtig werden/
 So ist mein leben aus auff Erden.
 Ach Susanna du schönes bild/
 Von lieblicher Gestalt, reich vnd mild.
 Deines gleich ist noch nie komen auff Erd/
 Ach wie lieblich ist dein geberd.
 Kein Maler dich schöner malen künd/
 (11) Mit seiner hand vnd kunst geschwind.

Achab.

- Dauon ich wust auch zu sagen was/
 110 Doch ist mein hertz vber die mas.
 Wie dieser sagt/ gegen jr entzünd./

81—86: (9). 81. wilt. 82. vor grossen Liebe Flichts (?). 83. den ganzen tag.
 85. ich brenn und brann. 87—89: (10). 87. sein Krankheit. 90—96. kimaradt.
 99. die hat mein Herz besser gar. 105. ganz Reich. 106. ihres gleichen. 109. kimaradt.

Sedechias.

O das ich sie nur möcht ein stund
 Sehen/ vnd laben die augen mein/
 Mit jrer gestalt gantz hübsch vnd fein.
 Ich wolt nicht nemen gros gelt dafür./

Achab.

Nu lass mich auch was beichten dir.

Sedechias.

Es solt wol auch mit dir was sein/

Achab.

Ich sage nicht darzu gar nein,
 (XII) Denn ich lieg auch in diesem Spital/
 120 Vnd füle mich in gleichem fall.
 Das Weib so schön und holdselig ist/
 Mein hertz jr nimermehr vergist.
 Doch lass ich mir den willen nicht/
 Wend oft von jr mein angesicht.
 Damit ich nicht in grösser brunst
 Gerate/ denn es ist vmb sonst.
 Das ich jr wollt stellen nach./

Sedechias.

Ach es bestehe mich all vngemach.
 So wil ich nu auffhören nicht./

Achab.

130 Schaw das dir nicht witz gebricht
 Sie ist ein Weib von tugend reich/
 In keuscheit ist jr kein ander gleich.
 Niemer sie wird funden allein/
 Jr dienerin allzeit vmb sie sein.
 So ist zwischen jr vnd jrem Herrn/
 Welchen sie billich helt in ehrn.

---

117. kimaradt. 119—135: (12), 119. ich ligt im Spital am gleichen Saal.
 121—122. das Weib schön holt selig ist, aber mein Herz kann nimer vergessen.
 123—130. kimaradt. 131. sie ist so schön und Jugend Reich, andres schönheit
 ihr kein gleich. Aber wie gut wird sie gefunden alein ihr dinerin bei ihr tut sein.

Ein grosse lieb vnd wo das ist/
 Da ist verlorn all tück und list.
 Was man nu nicht erlangen kan/
 140 Ist besser/ das mans nicht fahe an.

Sedechias.

(13) Ich weis ein weg/ mich dünkt es sol
 Mein furnemen mir geraten wol.

Achab.

(14) Ich wolte schon mit dir anstehn/
 Wenn es vns wolt von staten gehn.

Sedechias.

Nicht zweuel daran/ vernim mich recht/
 Ich wil dich brichten kurtz vnd schlecht.
 (15) Weistu den Garten hinterm Haus/

Achab.

Solt ichs nicht wissen? denn daraus
 Sie pflegt zu bringen jrem Herrn/
 150 Die schönsten blümlin/ vnd jn verehrn.
 Wenn wir bey jm zusammen kômen./

Sedechias.

Recht hastu solchs wargenomen.
 Nu höre weiter/, was ich sag/
 Wenn die Son kompt an den Mittag.
 Vnd die hitz nimet vber hand/
 Gehet sie/ wie mir wol ist bekand.
 In gemelten Garten gemeiniglich/
 Vnd nimpt sonst niemanden mit sich.
 Denn zwo megde/ die jr nach gehn/
 160 Vnd jr/ wie billich/ zu gebot stehn.

135—140. kimaradt. 141 : (13.) Ich weisz ein Wenig, dinkts mich wohl.
 142. kimaradt. 143—144 : (14). 144. wens uns nur mecht. 145—146. kimaradt.
 147 : (15). Weist du nicht den Garten dort hinter dem Haus. 148—153. kimaradt.
 154. Wo die Sonne geht am Mitags auf. 155. über die Hand. 156—157. so gehen
 wier im Garten, wie es bekant in dem Garten Gemeiniglich. 159. als die Dienerin.
 160. billig.

- Durch den Garten ein reine Bach
 Fleust im schatten/ wie vnterm Dach.
 Denn grosse bevm die stehn am rand/
 Dadurch die Sonn wird abgewand.
 Wenn sie nu etwas lustig wird
 Zu baden/ als denn sie sich abgiert.
 Vnd schickt zurück die megde bald/
 Das sie jr holn seiffen vnd Salb.
 Auff solche feine gelegenheit/
 170 Mügen wir lauren zu rechter zeit.
 Vnd wenn wir sie werden finden allein/
 Als denn nicht faul vnd seumig sein.
 Sie vberraschen vnd sie zwingen/
 So möcht vns auch die Sach gelingen.
 Das Weiber Volck gar furchtsam ist/
 Darumb es sich auch leicht vergist.
 Ehe die megde komen aus dem Haus/
 Han wir die Sach gerichtet aus.

Achab.

- (16) Bey meinen trewen/ du sagst recht/
 190 Vnser Sache wird werden schlecht.
 Wenn wir nur vnsern vleis nicht sparn/
 Das wild wir wollen in vnser garn
 Bringen/ vnd geniessen vnserer lust/
 Susanna du des entgelten must.

Sedechias.

- (17) Es ist aber auch fast vmb die zeit/
 Das wir soln warten auff unser beut
 Ehe sie kompt in den Garten hinein/
 Müssen wir vns verstecken drein.

---

162. wol unter den dach. 164. das die Sonn wird abgebrant. 165. und wenn ein wenig. 167. die Dienerin. 168. Salm (?). 172. so missen wier nicht Faul und saumselig sein. 173. überhaschen und bezwingen. 174. so muss uns die sach gar wohl gelingen. 175—178. kimaradt. 189—190: (16) du hast recht, unsre sach soll werden recht. 191—194. kimaradt. 195—198: (17). das wier lauern auf vnsern bescheid (196) sie kompt im Garten (197) so missen wir sich verstecken (198).

Achab.

Ich het wol ein wenig zu thun vorhin/
 200 Jedoch ich darzu willig bin.
 So viel ich nicht kan in des daheim
 Verseumen/ das sol mir viel lieber sein.

Sedechias.

Wir wagens dahin/ glück schlahe zu/
 Niemand vermag so viel/ als du.

Achab.

Doch meines achtens besser es wer/
 Das wir nicht eilten allzu sehr.
 Vnd blieben von fern alhie stehn/
 Bis sie wird in den Garten gehn.
 Darnach wir vns zu richten hetten/
 210 Vnd erst als denn zur Sachen theten.
 Denn wo sie heut nicht in den Garten
 Keme/ so wer vmb sonst vnser warten.

Sedechias.

Wol an dein rat gefelt mir wol/
 Niemand bedenckt bald was er sol.
 Ein Man kein man spricht man gemein/
 Drumb auch im Rat jr dreizehen sein.

Achab.

(19) Halt still, da kompt sie schon daher/

Sedechias

Das sind fur vns gut neue mehr.

Achab.

Kom las vns den ort nemen ein/
 220 Da vnser hinderhalt sol sein.

199—216 kimaradt. 217—220 : (19), 217 Jetzt kompt sie, 220 der unser.
 Holt wird sein.

Sedechias.

- (18) Mich dünkt es besser/ sie kem zuuor
Das wir darnach verrennen das Thor.

Achab.

- (20) Die meinung ist gut/ ich las darbey
Manch anschlag gehört zur lottrey.

Actus primi. Scena III.*Susanna. Anna. Sara.*

- JR megde mich recht vernempt/ sag ich/
Ich bin gesind zu machen mich
In Garten/ weil der Herr gessen hat./
Vnd mein emperen kan/ gehet von stat.
Vnd nempt die Körbe/ das wir drein/
230 Lesen/ was vns von nöten wird sein.

Anna.

Wir wohn nicht seumen/ denn so wir
Hertzliebste Fraw wol dienen dir.
So ists so viel/ als dienten wir Gott/
Welcher vns solchs befohlen hat.

Susanna.

- Gott lob ich hab ein fromes gesind/
Des man jtzund gar wenig find.
Vnd vnter den megden sonderlich/
Künnen zwar sehr wol füttern sich.
Man darff sie nicht heissen schlaffen gehn/
240 Wenns aber zeit ist auff zu stehn
Wirds herrn und frawen sawer gnug/
Denn manche beim Bett helt einen krug.
Das sie ein guten schlafftrunk thut.
Vnd schlefft darnach mit freiem mut.

221—222 : (18) ich meint es besser, sie komt zu vor, das wier werden
verrigeln das Thor. 223 : (20). Ich leid, aber Die Meinung is gut, ich glaub.

- Das sie kein Floh die gantze nacht/
 Fülen thut/ weil sie nimmer erwacht.
 Vnd wenn sie nicht jren hals vol han/
 Als denn nicht jmmerdar geschehen kan.
 Können sie schnurren vnd murren gnug/
 250 Sprechen die megde sind nicht klug.
 Die da bleiben in solchem Haus/
 Wollen von stund an zihen aus.
 Wie aber die arbeit wird verricht/
 Dasselb gehet jnen zu hertzen nicht.
 Schilt man sie/ so schelten sie wider/
 Wenn gleich die Fraw stets auff vnd nider
 Im Hause gehet/ so hilfft es nicht/
 Gleichwol des schadens gnug geschicht.
 Noch wollen sie hoch gefeiert sein.
 260 So sind aber nicht die megde mein.
 Die mir mein Gott bescheret hat/
 Denn on sein seggen vnd genad/
 Kan niemand haben ein from Gesind/
 Sein gab ist auch ein from Weib vnd Kind

Anna.

Darnach du vns/ Fraw/ hast gesand/
 Das bringen wir hie nu sag zu hand
 Was du von vns wilt haben mehr/
 Denn gar nichts sol vns sein zu schwer.

Susanna.

- Ich weis jtz nichts/ folget nur mir
 270 Was aber sein wird mein begir.
 Das wil ich im Garten zeigen an/
 Darin ich pfleg mein lust zuhan.
 Nicht fleischlicher freuden halben allein/
 Sondern das Gott der HERRE mein.
 Sich drinne beweiset wunderbarlich/
 Das selb furnehmlich erfrewet mich.
 Es sol ja ein Mensch viel anders sein.
 Gesinnet/ denn ein Kue oder Schwein
 Vnd dencken an Gott tag vnd nacht/
 280 Der durch sein Wort alls schafft vnd macht.

- Wenn wir ansehen den Himel schon/
 Mit seinen lichtern/ das wir dauon
 Lernen/ wie grosse herrlichkeit/
 Des schepffer sey von ewigkeit.
 Das werk den Meister zeigt an/
 Ob man je gleich nicht sehen kan.
 Die Sonne den tag vnds jar regirt/
 Das jerlich Sommer vnd Winter wird.
 Der Mond der leuchtet bey der nacht/
 290 Mit seinem lauff er monden macht.
 Die andern stern thun auch jr Ampt,
 Dazu sie gemacht sind allesamt.
 Vnd wirken auff Erden wunderlich/
 Denn selber kan sie nicht machen sich.
 Fruchtbar/ des Himmels sie mus allein
 Geniessen/ so sie sol fruchtbar sein.
 Daran gedenck ich alle zeit/
 Vnd hab also mein lust vnd Freud.
 Nicht an kleidern wie manche Frawen/
 300 Die sich hinten vnd forn anschawen.
 Darumb wenn ich in Garten gehe/
 Vnd mich darin mit vleis vmbsehe.
 Wie schön all Ding wachsen daher.
 Bedenck ich den Schepffer vnd seine ehr.
 Denn Himmel vnd Erd/ vnd was er sunst/
 Geschaffen hat durch seine kunst.
 Ist wie ein Buch von jm geschrieben/
 Vnd von anfang her also blieben.
 Das wir Menschen für augen hetten/
 310 Vnd jn daraus erkennen theten.
 Wie mechtig/ wie klug/ wie from er sey/
 Vnd je also bekenten frey.
 Zu jm vns hielten in aller not/
 Als zu dem ewigen waren Gott.
 Der mit seiner gegenwertigkeit/
 Schaffet vnd erhellt alle zeit.
 Solches auch mich mein Garten lert/
 Darin mir Gott viel guts beschert.
 Der sey gelobt in ewigkeit/
 320 Nu folget mir jr trewen meid.

Sara.

Wer wolt nicht gern folgen dir/
 Mein hertz für freuden springet mir.
 Wenn ich umb dich bin/ vnd dich hör/
 Mit deiner schönen lieblichen ler.

Actus primi. Scena IIII.

Sedechias. Achab.

Das wilpret/ hoff ich/ vns nicht sol
 Entgehen/ vnd sol vns halten wol.
 Nu last vns wol achtung han/
 Das sie vns nicht ermercken kan.
 Bis die megde nu werden sein
 330 Gangen zu rück/ vnd sie allein
 Im Garten spaciren wird vmbher./

Achab.

Es tauge nicht zu seumen sehr.
 Wo die Bewme am dicksten stehn/
 Wollen wir heimlich in Garten gehn.
 Und warten wenn sie nu ist allein/
 Das wir eilend hinter jr her sein.
 Geben jtzt gute/ jtzt böse Wort/
 Damit die Sach vns gehe fort.
 Wenn wir den marck geschaffet han,
 340 Wischen wirs maul vnd gehen dauon.

Sedechias.

Darnach frag ich nichts vberal/
 Was unsere prediger alzumal.
 Wider solch laster pflegen zu lallen/
 Mir thut es also wolgefallen.
 Die Pfaffen es nicht anders werden
 Machen/ denns gewest ist auff Erden.

Achab.

Lass jtzt von solchem/ es ist zeit/
 Das wir nu gehn an vnser freud.

Actus primi. Scena V.**Duae ancillae, ex horto remissae.***Anna.*

(22) WEil die Fraw im Garten spaciert/
 350 Zu baden auch sie lustig wird.
 Darumb sie vns zu rück ins Haus
 Schickt/ jr bald zubringen hinaus/
 Seiffen vnd Balsam/ vnd kleider weis/
 Das wollen wir auch ausrichten mit vleis.

Sara.

Sie ist des wert/ das wir jren willen/
 Alle zeit/ mit vleis erfüllen.
 Gott sie erhalte lange zeit/
 Das jr geschehe nimer kein leid
 Sie ist ein trewes fromes hertz/
 360 Ir teglich haushaltung ist jr kein schertz.
 Kein vnnütz wort jr aus dem mund
 Gehet/ sie furcht aus hertzen grund
 Gott jren HErrn/ jn rufft sie an/
 Gewis er sie nicht lassen kan.

Anna.

Das mügen wir abnemen wol/
 Denn jr thun ist des Segens vol.
 Was sie noch fur genommen hat/
 Das ist jr wol gegangen von stat.
 Solches jr Gottes segen macht./
 370 On welchen ein Mensch vergebens tracht.

---

350 und zum baden lustig wird. 351—52. so schickt sie mich zurik nach haus, das ich ihr soll bringen hinaus. 354. verrichten mit ganzen Fleisz. A népjáték 21., 23., 24., 25., 26., 27., 28. részei önállóak. 355—374. kimaradt.

Wenn er gleich wer könig Salamon/
 Aber lass vns ausrichten schon.
 Was sie vns jtz befahlen hat/
 Vnd sie bedarff zu jrem bad.

Sara.

- (29) Ach schwester was bedeut das geschrey/
 Mich dünckt/ das der Frawen stim sey.
 Sie ists für war ach HERre Gott/
 Sey vns gnedig in solcher not.

Actus primi. Scena VI.

Susanna Sola.

- O weh/ O weh/ was hab ich erlebt/
 380 Mein hertz furschreckn zittert vnd bebt.
 Ach wie ein not mir armen Weib
 Begegnet ist dauon mein Leib.
 Vnd Seel ist komen von aller krafft/
 Solchs alles der arge Teufelschafft.
 Der allen Menschen ist bitter feind/
 Sonderlich aber vns weiber meint.
 Nicht drumb allein/ das wir schwach sind/
 Zu vben an vns sein list geschwind.
 Sonder auch weil des Weibes Sam/
 390 Sein kopff zutrit/ das er mus lan.
 Die Menschen aus seiner Tyranney/
 Vom Tod vnd allem jamer frey.
 Vnd weil das selbig Weib sol sein/
 Aus den Jüdischen weibern allein
 So lesst er nichts vnuersucht/
 Wie er selbs ewig ist verflucht.
 Das er vns bringe in Sünd vnd schand/
 Wie mir geschehen wer zuhand.
 Wo mich Gott nicht bewaret het/
 400 Der mir sein Engel senden thet.
 Wie listig ist der schalckhafftig Geist/
 Das er vns angreiff allermeist.

375—378 : (29). 355. Ach Gott was ist das wor ein gescherei. 377—78. es
 ist wahr oh Gott sei uns gnädig in aler noth.

- Wenn er vns etwa findt allein/
 Vnd abgesondert von der Gemein.
 Wie er gethan hat im Paradis/
 Da sich Eua allein finden lies.
 Hat er sie leicht gebracht zu fall/
 In sie gegossen sein giff vnd gall.
 Weil es jm da geraten ist.
 410 Vbet er noch jmer die selbe list.
 Ach het ich mich solches .versehen/
 Mein megd het ich nicht von mir lan gehn.

Actus primi. Scena VII.

Anna. Susanna.

- (29) Wie ist dir geschehn du liebste fraw mein?
 Verhalt vns nicht den vnfal dein.

Susanna.

- (30) Ach was sol ich euch viel Klagen?
 Es taug auch mir nicht wol zu sagen.
 Wie mich nach ewrem abscheid han/
 Vnser Eltesten gefallen an.
 An mir versucht allerley/
 420 Das sie mich brechten vmb mein trew.
 Gar kaum ich jn entworden bin/
 Sonst hatten sie mich gerissen hin.
 Ir teuflische Brunst an mir gekült
 Vnd allen jren mutwillen erfüllt.
 Gott hat mich allein bewart fur schand/
 Dem sey lob/ ehr durch alle Land/
 Sie werden gwis sich rechnen an mir/
 Weil jn gefeilt hat jr begir.

379—412 kimaradt 413 : (29). Was ist dir geschehen liebe Frau Susanna?
 414 kimaradt. 415—426 : (30). Ach was soll ich dier vil armut klagen, es dinkt
 mich auch nicht viel zu Sagen für mich nach deiner Abscht an 2 falsche Männer
 mich gefallen an mier versucht mancherley, das sie mich um meiner Treu gar
 kunnt das ich gefallen bin, stetz hätten sie mich griffen hien Ihren Teuflischen
 Brunst an mier gestilt unt ihren Mutwillen erfilt, Gott hat mich alein bewart vor
 Schant, dem sei lob Ehr preis und durch alle danck. 427—434. kimaradt.

Doch alles ich lieber leiden wil/
 430 Denn fur Gott haben des zagens viel.
 Wenn ich begangen het die sünd/
 Durchs Teufels tück vnd list geschwind.
 Las uns nu wider gehn hinein/
 Die Sach wird Gott befohlen sein.

Actus secundi. Scena I.

Duo Senes.

Sedechias.

Die schantz wir schendlich versehn han./
 (32) Was thun wir nu das zeig mir an.
 Denn ich so viel vernunft hab nicht/
 Allklugheit mir all hie gebricht.

Achab.

(33) Was meinstu das wir anders thun/
 Denn das wir am Sack vns rechnen nun.
 Solches kan geschehen auff diese weis/
 So wir nur wollen haben vleis.
 Wir wölln besetzen das Gericht/
 10 Da selbs furbringen dis geticht.
 Wie wir sie auff frischer that/ haben/
 Begriffen mit einem jungen Knaben.
 Vnd das er vns wider ist entkomen/
 Dawir sein nicht recht wargenomen.

Sedechias.

(34) Wie wenn man wird nach zeugen fragen/
 Was werden wir denn darauff sagen?

2—4 : (32) was tunn wir was Zinden wier an, doch kein vernunft hab ich
 nicht klugheit im filgebricht. 5—14 : (33) das wier unsere Sach rechnen nur, das
 wird geschehen auf alte Weisz und wollbringen das Gedicht, das wier die Frau
 ergriffen haben mit einem Knaben in Bulerei und sagen er sei uns umgangen.
 15—16 : (34), 17—26.

Achab.

- (35) Dein sorg hie gar vergebens ist/
 Weistu nicht/ das du der Elteste bist?
 Vnd ich der andere neben dir/
 20 Wer thürste doch furwerffen mir.
 Das ich nicht eitel warheit redt/
 Wer mir ein lügen zumessen thet
 Der spielete mit seiner Zung/
 Sey du nur vnbekümmert drumb.
 Ich wil der hacken finden vol/
 Ein stiel/ der nicht zubrechen sol.

Sedechias.

- (36) Du kanst es so gut machen nicht/
 Geredts/ so lob ich solch geticht.

Achab.

- (37) Gehe eilend herumb du stecken knecht/
 30 Samle die Gemein zu einem recht.
 Vnd das sie von stund an kom zu samen/
 Das sag eim jeden in vnserm namen.

Actus secundi. Scena II.*Joiakim. Susanna.*

- Was ist dir doch/ du liebes Weib/
 Die mir lieber ist/ denn mein leib
 Das du so weinest vnd trawrig bist/
 Welches doch nicht dein gewohnheit ist.
 Verhalte mir dein trewesten nicht/
 Was dich jtzund so sehr anficht.
 Auff das ich dir bald raten mag/
 40 Denn auff dich stete sorg ich trag.

Susanna.

Du aller liebster Herre mein/
 Ich weis wol die grosse trewe dein,

(35) 20 wer darf uns nicht solches werfen hier 21 klare Warheit, 22—23 der mir mein zung zermessen tut, der selber spilt mit seinen zug, 25—26 ich will bald finden ein Stil, der meine zerbrechen will 27—28 : (36) 27 Ei wie gutt kanst du es machen, 29—32 : (37) 29 gerichtsknecht, 30 versamle hier dein ganzes Rat und Recht, 31 von nun an. A népjáték 38—50 részei önállóak. 33—428. kimaradt a népjátékból.

Deste mehr ich mich bevliesen hab/
 Dir trew zu sein bis in mein grab.
 Vnd keusch zu füren das leben mein/
 Dein nicht mein bin ich/ sondern dein.
 Was aber aus leidigen Teufels list/
 Mir newlich schier begegnet ist.
 Das wil ich dir im Haus allein/
 50 Sagen du liebster Herre mein.
 Denn solches zu sagen öffentlich/
 Wie billich ist/ ich scheme mich.

Joiakim.

So wollen wir in Gottes nam/
 Dein klag allhie nicht hören an.
 Sondern in unserm Kemerlein/
 Da Gott allein wird bey uns sein.

Susanna.

Du weist mein Herr wie oft du mich
 60 Geleret hast vnd vnterricht.
 Wie sich Eheleute halten sollen/
 Wo sie anders recht leben wollen.
 Sich schemen auch vor jrem gesind/
 Vnd das sie nicht ergern jrgend ein Kind.
 Gott sol allein jr heimlichkeit/
 Wissen und kennen alle zeit.

Joiakim.

Solchs ich mich erinnere wol/
 Drumb ich dem selbs auch folgen sol/
 Was bedeut aber/ das die Gemein/
 Sich finden thut zum Hause mein.
 Nu mus vnser ding also bleiben/
 70 Denn gemeiner nutz pflegt zu vertreiben.
 Den eignen/ wiewol zu vnser zeit/
 Der gemeine nutz darnider leit.
 Ein jeder denckt nur auff das sein/
 Es stehe oder falle die Gemein.
 Gehe du hinein mein liebes Weib/
 Ich mus hie warten auff bescheid.
 Den nur die Eltsten werden geben./
 Darumb ich auff sie merck gar eben

Sie komen zwar auch schon daher/
80 Zu sagen mir die newen mehr.

Actus secundi. Scena III.

Sedechias. Joiakim. Achab.

Glück zu mein lieber Joiakim/

Joiakim.

Was habt jr Eltsten jtz im sinn?
Das jr so eilend samlet die gmein/
Als mus gros not vorhanden sein?

Achab.

Die Sach ist freilich nicht gering/
Wolt Gott/ es besser bey vns zugieng.
Die vnzucht sehr nimpt vberhand/
Aus welcher herkompt all sünd vnd schand.
Wir ergern auch die Heiden sehr/
90 Das sie verachten vnser Ler.
Weil sie böß Exempel sehn/
Die vnter vns in wollem schwung gehn.
Welches die furnemsten sind im schein/
Die selben fast die ergsten sein.
Darumb wir auch verursacht sind/
Nicht mehr zu sein so schlaff vnd lind.
Sondern ein ernstes auffsehen zu han/
Auff alles Volk/ auff fraw und man.

Sedechias.

Der handel geht mich gleich so wol an/
100 Mein Gsell aber jm bas helffen kan.
Er gibt der Sachen ein solche gestalt/
Die Leut müssens Glauben mit gewalt.

Joiakim.

Ewer vleis vnd ernst mir wolgefelt,
Denn wo man den lastern nicht nachstelt.
So nemen jn zu von tag zu tag/
Zu letzt man sie nicht stewern mag.

Wer kan jtz wuchern vnd sauffen wern?
Solch laster thut man hoch véehren.

Achab.

Solch vrteil sprichstu wider dich/
110 Wie kürztlich wirt erzeigen sich.
Ir Ersame herrn aus der gmein
Setzt euch/ wir sollen jtzt kleger sein.
Ein gros ding sich hat begeben heut,
Wie nie geschehen vor dieser Zeit.

Actus Secundi. Scena IIII.

Freco.

Propraetor.

Achab.

Sedechias.

DAs Gericht schon besetzt ist/
Wer nu etwas zu dieser frist.
Zu klagen vnd handeln ist gesind/
Derselbig bald herzu sich find.
Auff das mein Herrn nicht all zu lang
120 Verzogen werden, vnd jn werd bang.

Achab.

Nach dem wir im Volck die Eltsten sein/
Vnd stehen fur der gantzen gmein
Billich wird vns die erste verhör,
Vber das ist das noch viel mehr.
Das die Sach nicht ist vnser allein/
Sondern der gantzen Jüdischen gmein.
Ja Gottes des HErrn/ der vns hat/
Erwelt zu seinem Volck aus gnad.
Darumb wenn wir vns halten recht/
130 Bey seinem Wort auch bleiben schlecht.
So wird gefördert seine Ehr/
Dagegen hat er des vnehr.
Wenn wir ein schendlich leben fürn/
Anders/ denn sein Volck thut gebürn.
Vernempt mich nu weiter lieben Herrn/
Wie jr euch denn nicht habt zu beschwern

- Weil jr darzu beruffen seid/
 Recht zu schaffē zu jeder zeit.
 Wie der from könig Josaphat/
 140 Sein Amptleut vnterrichtet hat.
 Wir gingen im garten Joiakim.
 Spacieren/ da kam Susanna hin.
 Mit zweien dirnen/ doch sie nicht
 Gesehen vns hat/ wie oft geschicht.
 Das Gott der Menschen augen blend/
 Wenn sie nu sollen werden geschend.
 Vnd jre schalckheit komen an tag/
 Das jederman sie sehen mag.
 Vnd nicht mehr hilfft jr heucheley/
 150 Zu decken weiter jre büberey.
 Wir wolten des handels ende sehn/
 In ein gestreuch wir darumb gehn.
 Nicht lang hernach, sie schickt zu rück/
 Die dirnen/ zu bergen ire tück.
 In des kompt in Garten hinein/
 Ein junger Gesel geputzet fein.
 Dem selben Susanna entgegen geht/
 Gantz lieblich vnd freundlich jn empfiehlt.
 Wol künd jr Herrn abnemen darbey/
 160 Was doch daraus gefolget sey.
 Denn vor gericht man^r reden sol/
 Mit grosser reuerentz/ gleich so wol,
 Als wenn man fur Gott selber stünd,
 Wie sichs doch jtzund wenigbe find.
 Auff das nu solche gewliche that,
 Gestrafft würde/ wie Gott geboten hat.
 Lieffen wir zu/ vnd griffen den Knaben
 Den wir bey jr gefunden haben.
 Wie wir jn aber nicht alzu wol
 170 Bewarten/ wie man jm thuen sol.
 Denn wir nicht büttel oder Hencker sind/
 Ist vns entworden das böse Kind.
 Des thuen wir ein thewreneid
 Bey diesem Stuel der gerechtigkeit.
 Denn vns nicht anders gebürt zu klagen,
 Denn was wir mit warheit mügen sagen.

Auff solche klag ist vnser beger/
 Ir wolt das Weib lan bringen her.
 Vnd mit jr handeln nach vnserm Recht/
 180 Nicht sehen an jr gros geschlecht
 Sondern sie straffen ernstlich/
 Damit andere an sie stossen sich.
 Vnd dencken hat man jr nicht verschont,
 Viel mehr geschiets/ das man vns lont.
 Wo man vns find in gleichem fall.

Sedechias.

Was Achab gesagt/ ist allzumal
 Auch mein wort/ vnd das jr ja wolt
 Bedenken wol/ was jr thun solt.
 Auff das nicht Gott erzürnet werd/
 190 Vnd vns allen was widerfert.
 Zu vnserm grossen nachteil vnd schaden/
 Sc wir sein zorn auff vns laden.
 Denn wenn die in der Oberkeit/
 Nicht halten vber der gerechtigkeit.
 So mus sich Gott selber jr nemen an/
 Vnd beide Herrschafft vnd vnterthan.
 Straffen zu gleich/ des han wir viel
 Exempel/ wer sie nur mercken wil.
 Es wird das Weib wohl leucknen sehr/
 200 Ir nein sol aber nicht gelten mehr.
 Denn vnser ja/ denn je Gott spricht/
 Man sol einem Menschen gleuben nicht.
 Sondern in zweier oder dreier mund/
 Hat ein gezeugnis rechten grund.

Actus Secundi. Scena V.

Praetor et Iudices.

Praetor.

Wir haben vernomen/ ewer klag/
 Draus aber nichts erkand werden mag.
 Bis wir verhören die ander part/
 Darumb jr auch billich darauff wart.

Denn was in der klage scheint war/
 210 Wird oft zur lügen offenbar.
 Wenn man die ander part auch verhört/
 Wie denn die teglich erfahrung vns lert.
 Du diener gehe zu Joiakim/
 In vnserm namen gebiete jm,
 Das er mit Susanna seinem Weib/
 Für vns erscheine/ vnd nicht aus bleibt.
 Ir klegler die weil trettet bey seit
 Vnd wartet weiter auff vnser bescheid.

Achab.

Im Gottes namen lieben Herrn
 220 Solchs sol vns gar nicht beschweren.

Actus secundi. Scena VI.

Praetor cum Assessoribus.

JR herrn/ was dünckt euch umb die sach,
 Jrs gleichen nicht ist vns furkomen nach,
 Darumb sie vns wird zu schaffen geben/
 Wer da verleust/ dem kosts sein leben/
 Dazu auch eine ewige schand/
 Mit allen/ so jm sein verwand.
 Vnd betrifft das gericht hohe Leut/
 Vnsere Eltesten auff einer seit.
 Auff der andern aber den Joiakim/
 230 Welcher durch aller Juden stim,
 Vnser oberster vnd Vater ist.
 Nu ratet darzu/ Herrn/ was jr wisst.

Assessor primus.

Warlich her Richter/ mir grawet sehr/
 Die Sach ist an jr selber schwer.
 So fallen grosse vmbstend darein/
 Drumb ich viel lieber wolt weit dauon sein,
 Solchs nicht bedencken die tolln leut/
 Die gerne wern in der überkeit,
 Wenn sie gleich wern darzu geschickt/
 240 Gleich wol den Leuten nichts gelückt.

Die fur geschickt selbs halten sich/
 Vnd andere verachten stolzigh.
 Jr handel auch oft sich also reimt/
 Als wenn einer das ros im hindern zeumt.
 Denn Gott der HErr sie macht zu narn/
 Das sies mit schaden müssen erfahren
 Wie er der Menschen vermessenheit/
 Zu schanden machet alle zeit.

Assessor secundus.

Was hilffts/ das wir vns viel beklagen/
 250 Jch riet/ wir theten nichts darnach fragen.
 Ob gleich sichs zutrug/ das vnser vrteil/
 Würde haben ein mangel vnd feil/
 Vnds Volck vns solchs wolt für vbel haben/
 So können wir jm wol wider sagen.
 Warumb habt jr vns zu richtern gemacht/
 Da jr vns darzu vntüchtig acht.
 Sucht euch ein andermal geschickter Leut/
 Vnd wolt jr nicht warten so thuts noch heut.

Assesor tertius.

Jr wolt nicht zürnen mein fromer Herr/
 260 Denn meines dünckens jr jrret sehr.
 Die personen in der überkeit/
 Gesetzt zu handhaben die gerechtigkeit.
 Nicht durch Menschen verordnet werden/
 Zu erhaltung der zucht hie auff Erden.
 Sondern Gott selbs die regiment/
 Stifftet von anfang bis zum end.
 Er mus am ersten schaffen solch Leut/
 Sie selbs auch erziehen bis zur zeit.
 In geben weisheit vnd verstand/
 270 Zu nutz vnd fromen dem gantzen Land.
 Dazu ein ernsten tapffern mut/
 Der gunst vnd vngunst verachten thut.
 Endlich das jn jr guter rat/
 Gehe von handen vnd wol von stat.
 Darzu mus auch Gott Lerer geben/
 Fried/ lieb vnd einigkeit darneben.

- Wenn solche gaben verhanden sein/
 Ist leicht zu welen einer gemein.
 Wo sie aber Gott nicht beschert/
 280 Wie auch die tolle welt sie nicht begert.
 Vnd müssen doch regenten sein/
 So mus von notwegen die gemein.
 Nemen/ was sie bekommen kan/
 Vnd mus sich dran genügen lan.
 Wer nicht vermag ein Lündisch kleid/
 Der selbig jm einen grawen rock schneit.
 Ehe denn er solt gar nacket gehn/
 Vnd also mit grossen schanden bestehn
 Also hats mit der wahl ein gestalt/
 290 Darumb mus man mit ernst als balt
 Gott bitten/ er wolt ein auffseher sein/
 Sonst kans nicht zugehen recht und fein/
 Desgleichen die wir erwelet sind/
 Solln nicht schlagen das ampt in Wint/
 Sondern vns vnterwerffen Gott/
 Vnd hertzlich erkennen vnser not/
 Derhalben jn alle zeit ruffen an/
 Vmb hilff die er allein geben kan/
 On welche auch die Klügsten zu wilen
 300 Pflegen zu strauchlen vnd zu feileen/
 Ja je klüger vnd weiser sie sein/
 Je leichter verführen sie jr gemein/
 Wenn sie sich nicht auff Gott verlassen/
 Sondern auff sich bawen vber die massen/
 Weil wir nu sitzen in dem ampt/
 Das Schwert zu führen in vnser handt/
 Müssen wirs tragen mit gedult/
 Gott bitten auch umb gnad vnd huld/
 Er wolt der öberst sein im gericht/
 310 Auff das wir werden betrogen nicht/
 Sondern den gerechten sprechen frey
 Vnd straffen der argen Leut büberey.
 Daneben nicht sparen vnsern vleis/
 Vben all mögliche weg vnd weis.
 Zu komen der sachen auff rechten grund/
 Als denn spricht man ein Vrteil rund.

Assessor quartus.

Vmb kürtze willen ich es las
 Bleiben bey dem/ herr Richter/ das
 Dieser mein bey sitzender Herr
 320 Gesagt hat/ auff ewer beger.

Praetor

Das ist die rechte meinung/ jr Herrn/
 Drumb solt jr andere folgen gern.
 Wollen also in Gottes nam/
 Diesen schweren handel greiffen an.
 Wenn nur Susanna verhanden wer/
 Vnd zwar der Diener kompt schon daher.

Actus secundi. Scena VII.

Preco.   *Praetor.*   *Joiakim.*

Helchias.   *Susanna*

Preco.

HErr Richter/ die Leute sind alle sampt
 Verhanden/ nach welchen ich bin gesand.

Praetor.

Du magst sie fur vns komen lan/
 330 Denn wir auff sie gewartet han.
 Gut ist es/ wenn es sich zu tregt/
 Das ein Sach hin kan werden gelegt.
 Hie aber hat kein stelle das/
 Die Sach ist aus eim andern fass.

Joiakim.

Auff ewren befehl/ weise Herrn/
 Sind wir fur euch erschienen gern
 Vnd bitten vnthertheniglich/
 Ewr Herrschafft nicht wolt beschweren sich.
 Vns kürztlich die Sach zu zeigen an/
 340 Warumb jr vns habt besenden lan.

Praetor.

- Wolt Gott es wer ein andere Sach
 Jr auch nicht hettet zu fragen darnach.
 Wir können aber dawider nicht/
 Weil vns befohlen ist das Gericht.
 Klag vnd antwort müssen wir hören/
 Vnd so viel möglich/ denn vbel weren.
 Ich wil in Summa erzelen die Sach/
 Auff antwort seid jr badacht darnach.
 Vnser zwen Eltesten Susannam an
 350 Klagen/ das sie ein andern man
 Bulet/ vnd mit jm heimlich bricht
 Wider jr trew die Ehelich pflicht.
 Das zeigen sie gros kundschaft an/
 Das sie kein vnwarheit sagen dran.
 Denn sie han sie auff frischer that
 Ergriffen/ was sie drauff zu sagen hat.
 Da wollen wir sie gleich so gern/
 Als die ander part/ darin verhören.
 Vnd keine person zihen fur/
 360 Aus menschlichem willen vnd begir.

Joiakim.

- Nichts weniger ich mich/ weise Hern/
 (Jr wolt auch meiner wort nicht beschwern)
 Mein lebtag jemals hab versehn/
 Denn was ich jtzund von euch vernem.
 Wir haben vns zu jeder zeit/
 Gevlissen hoch der frömiigkeit.
 In vnser gantzen freundschaft vnd geschlecht,
 Zu meiden/ was da ist vnrecht.
 Von meinem Weib aber sonderlich/
 370 Ich nichts vnbillichs versehe mich
 Denn kein anzeigung gros oder klein/
 Anders an jr zu mercken sein/
 Denn das sie mich gantz trewlich meint/
 Gebricht mir das kleinst/ balt sie weint.
 Nimpt sich vmb mich, viel grösser leid an/
 Denn ich selber/ jr trewer Man.

Das thut kein solche/ die jre trew
 Verkeret hat in Büberey.
 Was sie aber für leben vorhin
 380 Gefurt/ ehe ich jr worden bin.
 Weis jr Vater besser/ denn ich
 Der alhie auch gestellet sich.

Helchias.

Ach was hab ich armer Man erlebt/
 Das nu solch ding mit mir sich hebt.
 Mein Kind von seiner kindheit her/
 Mir hat erzeugt all trew vnd ehr.
 Gott den HErrn fur allen dingen/
 In grossen sachen vnd geringen
 Für augen gehabt mit stettẽ bitten/
 390 Er wolt sie fur sünd vnd schand behütten.
 Hats auch mit jrem leben beweist/
 Damit erfrewet mich allermeist.
 Nu wird mein freud in trawern verkert/
 Welches mein alter gar hoch beschwert.
 Denn ob mir wol dran zweiuelt gar nicht/
 Das jr durch klag vnrecht geschicht.
 So ist doch eim Vater bang darbey/
 Wenn sein Kind komet in ein geschrey.

Susanna.

O HErrGott las dichs erbarmen
 400 Vnd hilff aus dieser not mir armen.
 Darein mich füren Gottlose leut/
 Das ich nicht billichte ire bosheit.

Praetor.

Es mag dem allem also sein
 Wir sehen aber niemand ins hertz hinein
 Sondern müssen klag vnd antwort hörn/
 Vnd vns nicht an ja oder nein schlecht kern.
 Sondern auff die beweisung achtung han/
 Wer bessern grund anzeigen kan.
 Dem müssen wir das Recht zuteilen/
 410 Gott geb wir treffens oder feilen.

Derhalben ists ein fehrlich ding/
 Vmb das Gericht/ vnd nicht gering.
 So jr aber noch nicht seid bedacht/
 Wie ewer antwort werd fur gebracht.
 Von euch selbs oder durch einen Man/
 Der von sachen wol reden kan.
 Mügt jr euch vor draussen beraten/
 Deste bas wirts euch gehen von staten.
 Auch mügt jrs von klegern werden in/
 420 Wie sies gegen euch haben im sinn.
 Ehe sie mit euch wider treten herein/
 Die Sach/ wie jr sehet/ ist nicht klein.
 Denn wir ja nichts vns an euch wollen
 Vereilen/ wie wir denn nicht tun solln.
 Man zahlt nicht ehr vnd leben mit geld/
 Darumb man billich viel dauon helt.

Joiakim.

Wir dancken euch vmb diese gnad/
 Damit wir suchen mügen rat.

Actus tertij. Scena I.

Praetor.

Preco.

Achab.

Sedechias.

Aduocatus. Helchias. Joiakim. Susanna.

Praetor.

Du diener zeige den Leuten an/
 Die Sach nicht lenger verzug wil han.
 Das sie sich gestellen fürs Gericht/
 Auff das die gerechtigkeit kompt ans Liecht.
 Darumb man auch bey nechtlicher Zeit/
 Helt kein gericht der gerechtigkeit.

Preco.

Der Richter/ da sind beide part/
 Auff welche ewer weisheit wart.

Praetor.

- Wiewol ich die klag kurtz hab vermelt/
 10 Wie jr kleger sie habt gestellt.
 Der andere part auff das sie sich/
 Auff antwort bedacht fursichtiglich.
 So wil es doch die ordnung han/
 Das beide part gegen ein ander an.
 Zeigen/ die Vrsach/ die sie hat/
 Bewegt zu suchen gemeinen rat.
 Welcher die letzte zuflucht ist/
 Wo alle ander hülff gebricht.
 Derhalben wenn jemand one schew/
 20 Aus eitel mutwil vnd büberey
 Bald vberleufft sein überkeit
 Es sey zur zeit oder vnzeit/
 Ehe jn thut dringen die letzte not/
 Wie es verordnet ist von Gott/
 Der ist viel grösserer straffen wert/
 Denn welche dem andern widerfert.
 So er schuldig befunden wird/
 Denn solchs die überkeit vbel ziert.
 Wenn ein jeder vnsinniger Hund/
 30 Fur jr tharauffhun seinen mund
 So zeigt nu jr kleger an/
 Was euch Susanna hat gethan.

Achab.

- Herr Richter/ das ist vnser klag/
 Dieses weibs vnzucht ist komen an tag.
 Im Garten wir sie begriffen haben/
 Mit einem frischen vnd jungen Knaben.
 Solches gehet an nicht vns allein/
 Sondern auch alle Juden in gemein.
 Denn so wir solten schweigen darzu/
 40 Wie wolten wir für Gott haben rhu?
 Denn wir alle gut wissen tragen/
 Wie Gott in der Wüsten hat niedergeschlagen.
 Viel tausent vnser Veter/ darumb
 Das sie vnter den Buben giengen vmb.

- Vnd jrer vnzucht wereten nicht/
 Ja so schrecklich hielt ers Gericht.
 Das er der Richter nicht schonen thet/
 Weil ein jeder seins Ampts vergessen het.
 Gab Mose seim pfleger ein ernst Gebot/
 50 Sie anzulegen ein schmehlichen tod.
 Vnd auffzuhengen fur der gemein/
 Das sie soiten ein Exempel sein.
 Des zorns Gottes jederman/
 Das sich ein jeder solt stossen dran.
 Darumb wir billich verursacht sind/
 Zu klagen dis böse gesind.
 Das mit der vnzucht vnd büberey sein/
 In vnglück fürt/ die gantze gemein.

Praetor.

- Wir leucknen nicht/ das vnser Ampt/
 60 Zu straffen die laster allesamt.
 Von Gott dem HErren verordnet ist/
 Vnd wo sich die Öberkeit vergist.
 Sieht durch die finger vnd straffet nicht/
 Das er denn selbs helt das gericht.
 Beide wider HErrschafft vnd Vnterthan/
 Doch wil er auch das von vns han.
 Das wir erkundigen rechten grund/
 Vnd nicht das vrteil sprechen von stund.
 Denn wir sind Menschen /die nicht sehn/
 70 Wie aller Menschen hertzen stehn.
 Darumb wir müssen beweisung han/
 Darauff man das Vrteil gründen kan.
 Vnd nicht dem vnschuldigen geschehe gewalt/
 Derhalben die Klage beweiset bald.

Sedechias.

Halt jr vns nicht für warhafftig Leut/

Praetor.

Lieber Herr/ jr mich solchs verzeit.
 Wenn jr gleich selbst die warheit wert/

Noch gleich wol das zum rechten gehört,
 Das jr beweisung bringen müst.
 80 Wie solchs von Gott verordnet ist.
 Denn er weis wol/ wie leicht mán wird,
 Durch ansehentliche Leut verfurt.
 Darumb er mit ernst befohlen hat/
 Man sol beweisen ein jede that,
 Sagt mir/ wo hin ist komen der Knab/
 Den jr bey jr begriffen habt?

Sedechias.

Haben wir doch vorhin gesagt/
 Weil der Schalk nu gar hette verzagt,
 Ist er mit list aus vnserer Hand,
 90 Entworden/ vnd ist vns sonst vnbekand.

Praetor.

Vjlleicht sol er noch werden geborn/
 Von dem jr sagt, er sey verlorn.

Achab.

Herr Richter/ weil jr vns gleubet nicht/
 Wider vnser Hoffnung vnd zuuorsicht,
 So sind wir fertig zu thun ein eid/
 Zu furdern die gerechtigkeit,
 Und legen auff jr heubt vnser hend/
 Zum Zeugnis/ das wir han recht beken.

Praetor.

Wir müssen vns lassen benügen dran/
 100 Weiter man auch nicht dringen kan,
 Nu was ist Susanna die antwort dein.

Aduocatus.

Herr Richter/ last es nicht wider euch sein.
 Das ich der Fraven wort reden mag/
 Und antwort geben auff die klag.
 Denn ob sie gleich vnschuldig ist/
 Gleichwol ein Weib sich leicht vergist,
 Aus angeborner blödigkeit.

Praetor.

- Solchs man dir hin nicht verbeut.
 Denn im Gericht ist jederman/
 110 Erleubt/ wer nicht selbs reden kan.
 Das er ein andern las fürn sein wort,
 Darumb magstu wol reden fort.

Aduocatus.

- Das arm Weib ist in grosser Fahr/
 Wie einem jeden ist offenbar,
 Sie ist auff jrer seit allein/
 Vnd wider sie zween menner sein,
 Darzu die Eltsten aus dem Volck/
 Wo diese eim Menschen sind vnholdt.
 So kan es schwerlich für jn bestehn/
 120 Er mus für jrer gewalt vntergehen.
 Also wird auch dis Weib durch gwalt/
 Mit prechtigen worten vnd schöner gstalt.
 Vberfallen in diesem Gericht/
 Da sie sich zu schützen hat anders nicht.
 Denn Gott von Himel/ der jr bisher/
 In gnaden bewaret hat jre ehr.
 So ists dem gantzen Volck offenbahr/
 Das sie von jugent auff jmmerdar.
 So keusch vnd züchtig gelebet hat/
 130 Für allen Fraven der gantzen Stad.
 Gottfürchtig /from/ jrem Herrn trew/
 Fur welchem sie hat so grösse schew,
 Das sie on wissen vnd willen sein/
 Nichts je gethan/ weder gros noch klein,
 Vnd ist in Summa zu finden nicht/
 Von der Zeit, da sie ist komen ans Liecht.
 Die kleinste vermutung/ das an jr/
 Zu taddeln was war/ das nicht wir
 Allein sein zeugen/ sondern in gemein/
 140 Alle die vnsers Volcks sein.
 Lasset das gelten lieben Herrn/
 Vnd schützet sie bey jren ehrn.
 Sehet auch jtzt an jr züchtig geberd/
 Jr Augen sie nicht hebt von der Erd.

Achab.

Du heillosen klaffer/ was weschtu viel/
 Vnd treibest hie dein Affenspiel,
 Es gilt hie nicht dein vnnütz gewesch
 Dein heucheley vnd zungen gedresch.
 And weil du die Sach beweisest nicht/
 150 Mit zeugnis gewis/ wie im gericht.
 Von nöten ist/ so haben wir
 Gewunnen Sach /nach vnserm begir.
 Der vnzüchtig Sack sich stellet fein/
 Leut zu betriegen mit jrem schein.
 Solchs aber Allhie gar nichts gilt/
 Auff das man nu sehe das schöne bild,
 Mit seiner vnuerschampten stirn/
 Vnd hinfurt niemand möcht verfürn.
 Zihen wir jr den schleier ab/
 160 Wer schad/ das sie jn nem ins grab.

Helchias.

O lieben Herrn ich klag gewalt/
 Die mein Kind leidet manchfalt/
 Jr sehet das eitel mutwillen ist/
 An diesen Menschen /vol Teufels ist/
 Wer des gerichts wil brauchen recht/
 Der mus sein Sach erzelen schlecht.
 On allen freuel/ hass und grim/
 Vnd warten auff des Richters stin,
 Sich an dem Vrteil genügen lan/
 170 Vnd nichts vber das sich massen an,
 Wie diese freche mutwillige Leut/
 Die nicht aus lieb der gerechtigkeit.
 Diesen tedig furgenommen han/
 Sondern jr mütlin zu külen dran,
 So sie sehen vnschuldig blut/
 Vergiessen nach jrem Teufflischen mut.

Joiakim.

Lieben Herrn bedencket die Sach/
 Damit es euch nicht rewe darnach.

- Forschet nach eines jeden leben/
 180 Das wird euch ein richtig Vrteil geben.
 Von meinem Weib hat niemand gehört/
 Etwas der straff vnd verdammis wert.
 Diese/ so wirs bekennen wollen/
 Begehn viel dings/ das sie nicht solln,
 Viel sind bisher von jn im gericht
 Vnterdruckt/ das zeigen diese geschicht,
 Darzu sie teglich in jrem Haus
 Leben gantz schendlich vnd im saus
 Mit jren weibern in stettem zanck/
 190 Wenn sie sie ansehen/ so werden sie kranck,
 Nu stellen sie auch jr schalckheit vnd list/
 Auff vnser weiber/ wie am tag ist,
 Solches/ bit ich/ jr Herrn bedenckt/
 Das jn jr freuel/ nicht werd geschenckt.

Susanna.

- Ach lieben Herrn vnd Richter mein/
 Zürnet nicht/ das ich auch red darein.
 Wiewol ich des hab ein grosse schew/
 Die not mich dringet mancherley.
 Was sie wollen bringen auff mich/
 200 Damit han sie beflecket sich,
 Vnd vnuersehns auff mich gedrungen/
 Süß vnd sawer mir gesungen.
 Das ich jn jr lust willigen solt/
 Da ich solchs aber nicht thuen wolt,
 Vnd lieff zum Haus mit grossem geschrey/
 Also von jn bin worden frey.
 Das sie nicht erfüllen jre brunst/
 Haben sie erdacht diese kunst.
 Jr schand zu decken mit diesem Gericht/
 210 Vnd mich zu zeien/ das ich nicht,
 Mein lebtag in sinn genomen hab/
 Damit sie der schande komen ab.
 Gott weis, das ich die warheit sag/
 Anders ich auch nicht reden mag.
 Auff jr gewissen ich appellier/
 Das es mus zeugnis geben mir.

Achab.

Herr Richter/ die sach verzeucht sich fast/
 Wir bitten/ das jr das Vrteil gehn last,
 Nach klag vnd antwort/ denn diese Leut/
 220 Nicht würden auffhören zu klaffen heut,
 Damit das Gericht verzogen würd.

Praetor.

Wir haben noch nichts vbriges gehört/
 Denn man mus sich hie nicht beschweren/
 Viel zu erforschen vnd zu hören.
 Vnd daneben gedencken viel mehr/
 Noch gleichwol es vns an kompt schwer.
 Das wir das vrteil treffen recht/
 Vnd das/ was krum ist/ machen schlecht.
 Tret aus/ das wir mügen diese Sach
 230 Bewegen/ vnd euch berichten darnach.

Actus tertij. Scena II.*Judicum deliberatio.**Praetor.*

Ir Herrn/ den handel jr habt verhört/
 Vnd das der kleger part recht begert.
 Gott geb das wir es treffen recht/
 Der Handel nicht ist gering noch schlecht.
 Sagt nacheinander/ was euch gut
 Dünket/ aus vnerschrocknem mut,
 Ich auch zu letzt wil zeigen an/
 Was ich bey mir bedencken kan/.

Assesor primus.

Ich wolt /man künd die Sach auffchieben/
 240 Auff das sie noch bas würde getrieben,
 In des viel mehr möcht an den tag/
 Komen/ draus man mehr spüren mag.
 Darnach man sich bas zu richten het/
 Ehe man das Vrteil aussprechen thet.

Furwar furwar ich sorge sehr/
 Dem Weib geschehe solche vnehr.
 On all jr schuld/ vnd gar vmb sonst/
 Aus hass/ aus neid vnd grosser vngunst
 An jr sieht man kein böss geberd/
 250 Der Eltsten freuel mich hoch beschwert.

Assessor secundus.

Diese meinung die were wol gut/
 Itzt aber sie nicht gelten thut.
 Denn heut mus es zum ende komen/
 Wie denn geschicht mit vnserm fromen,
 Damit wir vnser heubter nicht/
 Weiter breichen mit diesem gericht,
 Vnd ist die Sach nicht alzu kraus/
 Wir mügen leichtlich komen draus,
 Wenn wir die vmbstend vleissig wolln/
 260 Betrachten/ wie die Richter solln.
 Auff einer seit zwen menner sind/
 Welcher wort trawn viel herter bind,
 Denn eines weibs/ dazu sie schwern/
 Ein thewrn eid/ vnd recht begern.
 Nach diesem grund wir haben nun/
 Vns gut zu richten in diesem thun,
 Denn weil das weib wird vberzeugt/
 Billich das Recht wird zugeneigt.
 Dem der die sterckst beweisung hat/
 270 Dieser ist mein einfeltiger rat.
 Doch wer was bessers raten wird/
 Dem selben mir zu weichen gebürt.

Assessor tertius.

Mit dieser meinung ich es halt/
 Vnd find bey mir kein besser gestalt.
 Wir müssen ja richten/ wie wir hörn/
 Vnd was nicht sonst an ander ding kern,
 Wo gleich dem weib vnrecht geschicht/
 Dafur han wir zu antworten nicht,
 Sondern die kleger/ so sie nicht recht/
 280 Die Sach furbracht han/ sondern vnrecht.

Assessor quartus.

Mir ist wol trewlich vnd hertzlich leid/
 Nicht allein vmb das arme weib/
 Sondern auch vmb das ehrlich geschlecht/
 Welchs ehre jtzt wird hoch geschwecht,
 Doch können wir dawider nicht/
 Kein gunst noch vngunst gilt im gericht.

Assessor primus.

Weil wir aber nu gemeldet han/
 Was vns gut dünkt/ so zeiget an,
 Herr Richter/ was auch euch fur gut/
 290 In dieser Sach ansehen thut.

Praetor.

Die erste meinung ich wolt sehr gern/
 Loben vnd annemen/ lieben Herrn.
 Das man die Sach anstehen lies/
 Bis man jr würde gantz gewis.
 Aus vermutung/ die sich begeben/
 Gar mancherley in diesem leben.
 Aber das gericht ist schon im schwang/
 Wir müssen jm lassen seinen gang.
 Vnd weil die kleger sind bas staffiert/
 300 Billich das Recht jn zugeteilet wird.
 Das Weib dagegen sol von der Erden/
 Durchs Gsetzes vrteil hingericht werden.

Assessor primus.

Weil jr denn all stimpt vber ein/
 So mus auch nachgeben die meinung mein
 Gott geb nur das wir nicht schlahen feil/
 Mir ist darbey sehr lang die weil.

Praetor.

Las man die Leute treten herein/
 Das sie des Rechtspruchs gewertig sein.
 Ich weis nicht/ wies doch jmmer zu geht/
 310 Mir ist /als wenn mir durchs hertze thet.

Dringen ein schwert/ so oft ich sol/
 Ein hals vrteil fellen/ wenn ich gleich wol.
 In einer Sachen berichtet bin/
 Nach der ordnung von anbegin.
 Doch ist mir jtzund sonderlich schwer/
 Bei diesem handel.

Assessor primus.

Ach lieber Herr.
 Ich wolt auch etwas sagen daruon/
 Aber die teidigs Leut komen schon.

Actus tertij. Scena III.

Praetor. Achab. Sedechias.

Scriba. Susanna.

(50) AlImechtiger Gott du hast gegeben/
 320 Den Menschen hie in diesem leben.
 Gewalt zu halten das gericht/
 Damit vber hand neme nicht
 Das vbel/ sondern erhalten werd/
 So was noch guts ist auff Erd.
 Zu solchem wir vns erkennen zu schwach/
 Oftt allzu lind/ oft allzu gach.
 Oftt feilet es vns an verstand/
 Das etwas vns bleibt vnbekand.
 Darumb wir bitten demütiglich/
 330 Du wolst vber vns erbarmen dich.
 Verleihen/ das wir es treffen recht/
 Wir sind nur dein vnwürdige knecht.
 Vnd thus zu ehren deinem namen/
 Sagt all mit mir amen. IVDICES Amen.

1—318 kimaradt a népjátékból. 319--323 : (50), 321 Gewalt zu haben,
 323 die bosheit 324—334 kimaradt. 335—338.

Praetor.

- (50) Ir die jr tedig habt gemacht/
 Die klag wider Susannam furgebracht.
 Steht jr noch alles zu/ was jr/
 Geklagt habt diesen Herrn vnd mir?

Achab.

- (51) Herr Richter ich bleib bestendig darbey/

Sedechias.

- 340 Das zu bekennen ich hab kein schew.

Praetor.

Bekennet jr solchs bey ewerm eid/

Achab.

Ja Herr nach vnserm vorigen bescheid.

Praetor.

Herr Stadtschreiber spricht jn die form fur/
 Weil sie zu enden treibt jr begir.
 Ir beide spricht jm mit lauter stim/
 Alle wort nach auff ewern knien,
 Vnd hebt ewer augen vnd finger empor/
 So lang er auch wird sprechen vor.

Scriba.

- 350 Gott vnsers vaters Abraham.

Actores.

Gott vnsers vaters Abraham.

Scriba.

Wir schweren ein Eid bey deinem Nam.

Actores.

Wir schweren ein Eid bey deinem Nam.

Scriba.

Das wir Susannam gesehen han/

---

(50) 325 da ihr noch beide teilig habt gemacht. 337 gestehet ihr alles hier,
 339 : (51), 340 : (52). Das zu bezeigen bin ich dabei. A népjáték 53., 54. részei
 önállóak. 341—400 kimaradt a népjátékból.

Actores.

Das wir Susannam gesehen han/

Scriba.

Ja begriffen bey eim frembden Man.

Actores.

Ja begriffen bey eim fremden Man.

Scriba.

Vnd wo wir vnrecht sie beklagen.

Actores.

Vnd wo wir vnrecht sie beklagen.

Scriba.

360 So sol vns Gott darnider schlagen.

-Actores.

So sol vns Gott darniderschlagen.

Scriba.

Vnd der vnwarheit entgelten lan

Actores.

Vnd der vnwarheit entgelten lan

Scriba.

Zu schanden machen für jederman

Actores.

Zu schanden machen für jederman

Scriba.

Wie er im Gesetz gedrewet hat

Actores.

Wie er im Gesetz gedrewet hat,

Scriba.

Vns zu verdammen on alle gnad.

Actores.

Vns zu verdammen on alle gnad

Scriba.

Zu schrecklichem beyspiel jederman.

Actores.

370 Zu schrecklichem beyspiel jederman.

Scriba.

Die Gottes nam felschlich zihen an.

Actores.

Die Gottes nam felschlich zihen an.

Scriba.

Amen/ amen das sol geschehn.

Actores.

Amen/ amen das sol geschehn.

Scriba.

Nach vnserm verdienst sols vns ergehn.

Actores.

Nach vnserm verdienst sols vns ergehn.

Praetor.

Susanna du hast gehört den eid/
Was gibstu vns drauff für bescheid.

Susanna.

Was sol ich arme sagen darzu
380 Ich merck es ist geschehen nu,
Wenn ich gleich sollte tausent eid/
Zu schützen meine frömigkeit/
Dar gegen thun so hilfft es nicht/
Denn ein Man mehr gilt im gericht.
Denn viel Weiber/ vnd wider mich/
Zween menner stehn gewaltiglich.
Ich kan nicht mehr/ denn das ich mich Gott/
Befehle in dieser grossen not.
Darnach/ lieben Herrn/ in ewer huld/
390 Denn ob gleich mit warheit diese schuld.

Gebracht wird auff mich armes Weib/
Dennoch jr Richter mechtig seid,
Das scharffe recht zu faren lan/
Vnd das mir würde gnad gethan.

Achab.

Mit nicht/ mit nicht/ es sol geschehn/
Nach dem verdienst es sol dir gehn.

Susanna.

Vnd euch dergleichen jr kleger mein/
Denn ich wil ewer Prophetin sein.
Der vnschuld mein ich geniessen werd/
400 Ewr schuld euch drucken wird zur erd.

Praetor.

(55) Nach dem nu Susanna selbs bekent/
Das wir in vnserm Regiment.
Viel mehr zu glauben schuldig sein/
Zweien mennern/ denn jr allein.
So sprechen wir das vrteil aus/
Vnd kan nicht anders werden draus,
Denn das sie hinaus gefüret werd/
Mit steinen getilget von der erd.
Wie Gott durch Mosen geboten hat/
410 Zu reumen solch vbel aus der Stad.
Solch Vrteil von mir ist gesprochen/
Vnd darüber auch der stecken zubrochen,
Zum zeichen/ das es so bleiben sol/
Du diener bald den Züchtiger hol.
Das er Susannam in sein gewalt
Neme/ vnds Vrteil volfure bald
Ir andern sie in des bewart/
Bis herzu kompt der meister hart.

401--415 : (55) 401 Weil Susanna; 403--404 viel zu glauben schuldig sein, als Alte Männer ihr allein; 405 kimaradt; 408--413 kimaradt; du dienerin, balt dem zichtigen holt, das er sie nimt, 416--418 kimaradt. A népjáték 56., 57., 58., 59., 60., 61. részei önállóak.

Susanna.

- (62) Ich bit euch Herrn/ demütiglich
 420 Ir wollt mir vergünnen/ das ich mich
 Mit meiner Freundschaft gesegnen mag/
 Auff diesen meinen letzten tag.
 Darnach in Gottes hand mein leben/
 Befehlen mag vnd vbergeben.

Praetor.

- (63) Das sol dir vngewehret sein/
 Von mir/ vnd diesen Herrn mein.

Actus quarti. Scena I.

Carnifex. Susanna. Joiakim, Ben Jamin, Rachel. Helchias.

Verzeihe mir liebes frewelein/
 Gib her die zarten hende dein.
 Sie haben das jre schon gethan/
 Anders es jtzund nicht sein kan.

Susanna.

- Magst thun/ was dir befohlen ist/
 Gott dennoch meiner not nicht vergist.
 O Gott du schepffer Himels vnd Erd/
 Mein einiger Trost vnd helffer werd.
 Dir sind all Ding allein bekend/
 10 Dein augen sehen auff alle Land.
 Lang zuuor/ ehe denn etwas geschicht/
 Ist es schon für dein angesicht.
 Du kennest aller Menschen sinn/
 Vnd weissest das ich vnschuldig bin
 Vnd das die widersacher mich/
 Verklaget haben felschiglich.
 Da ich nicht wolte jren willen/
 Wider dein heiligs Gesetz erfüllen.
 Doch ist mir lieber dieser tod/
 20 Denn dein schrecklicher Zorn o mein Gott.
 Für dir wird mirs kein schaden bringen/
 Sondern mein feinden vbel gelingen,

419—424 : (62) 420—424 das ich mich auf meinen letzten Tagen mit meinen
 freunden gesegnen mag her nach meint eben in Gottes Hand behüt und übergebe
 still; 425—426 : (63). Es soll dir ungenant sein von dir und diesem Heeren dein.

- Denn dein Wort jn nicht feilen kan/
 Seiner werck mus ein jederman.
 Geniessen oder entgelten bey dir/
 Dar zu kanstu noch helffen mir.
 Aus dieser not/ darin ich bin/
 Das ich nicht werd gerichtet hin
 Wie nicht sehr lang die tapffern knaben/
 30 Die dich fürm König bekand haben,
 Im glüenden Ofen erhalten sein/
 Das sie nicht verloren ein herelein-
 Wiltus denn han/ du lieber Gott/
 Das ich leid diesen schendlichen tod,
 So geschehe der Wille dein
 Vnd beware mir die Seele mein.
 Das ich im rechten Glauben mag/
 Beschliessen vnd enden mein letzten tag.
 Ich weis/ das du mich hast erhört/
 40 Vnd wirst thun/ was mein hertz begert.

Joiakim.

Mein hertz möcht springen in tausent stück/
 In solchem grossen vnglück.
 HErr Gott sihe an mein hertzenleid/
 Denn hin ist schon all n.eine freud.

Susanna.

- Nu wil ich auch mein geliebster Herr
 Gesegnet han/ weil ich nicht mehr
 Vmb euch kan sein/ habt jimmer danck/
 Das jr mir habt mein lebenslang.
 Erzeiget alle trew vnd ehr/
 50 Ich het nicht können wunschen mehr.
 Das wird auch der allmechtig Gott/
 Reichlich vergelten in ewrer not.
 Wiewol ich mich aber mit allem vleis/
 Furgesehen hab/ auff keine weis,
 Euch zu erzürnen/ doch so was
 Geschehen ist/ so bit ich das
 Ir mir das selb von Gottes wegen/
 Verzeien wollet vnd vergeben.

Hie mit ich euch in Gottes schutz/
60 Befehle, wider aller Feinde trutz.

Joiakim.

Ach ach du trewster Gselle mein/
Vult Gott ich wer vnterm henden dein
Gestorben lang/ vnd nicht erlebt/
Was dieses mal sich mit dir hebt.
Nicht wunder wers das mir fur leid/
Die Seele füre aus meinem leib,
Gott wolle mir gedult verleien/
Vnd erhören vnser beider schreien.

Susanna.

Er wird es ja thun mir zueiuelt nicht/
70 Denn wunderbarlich sind seine gericht.
Hört/ was ich euch sag o mein kinderlein/
Vergesset nicht der Lere mein.
Betrübet evern Vater nicht/
Den sonst gnug herzleid anficht
Mit ewrem gehörsam jn erfrewt/
So wirts euch wol gehn alle zeit.

Ben Jamin.

Ach jr hertz liebste Mutter mein
Wo wolt jr hin/ lasset mich sein
Bey euch/ denn ich wolt ja nicht gern/
80 Mein hertze mutter von euch sein fern.

Susanna.

Mein lieber Son/ es kan nicht sein/
Gar zu weit ist die reise mein,
Der Vater daheim viel Zucker hat/
Mit jm gehe du als bald von stat.
Vnd du mein liebes Töchterlein/
Folge dem fromen Vater dein.
Erzürne jn nicht/ das sage ich dir/
Vnd wie du teglich hast mit mir
Abends vnd morgens die Göttlich ler/
90 Gesprochen sampt meinem Sönlín heer,

So treib es fort/ vnd ruff Gott an/
Des wird er dich geniessen lan.

Rachel.

Ach hertze Mutter/ wenn das Gott wolt/
Das jr mit vns noch lenger solt.
Bleiben/ vnd ewer kinderlein/
Zihen/ vnd vnterrichtet fein.
Nichts liebers het ich auff dieser Erd.

Susanna.

Was euch durch mich nicht ist beschert,
Das wird der Vater an meiner stat/
100 Vben mit euch nach seinem rat.

Rachel.

Ach weh mir armen Megdelein/
Nu ich beraubt der Mutter mein.
Ach himmlischer Vater erbarme dich/
Erhör vnser bit gnediglich.

Susanna.

Betrüb mein hertz nicht liebes Kind/
Las dein klagen/ bey Gott man find
All hülff vnd trost/ den ruffe an/
Kein fromes hertz er lassen kan.
Zu letzt ich euch liebster Vater mein/
110 (Denn ewre wolthaten sind nicht klein)
Dancke in summa /denn die zeit/
Viel wort zu brauchen es nicht leid,
Mein wille zwar ist nie gewesen
Euch zu betrüben mit meinem wesen.
Doch so sich was solchs hat begeben/
So wollet mir das selb vergeben.
Gott wird euch nicht entgelten lan
Dieser schand/ denn er nicht leiden kan/
Wenn die vnschuldigen leiden gwalt/
120 Die rach die wird drauff folgen bald.

Helehias.

Ich kan /mein Tochter/ mit dir nicht viel
 Reden/ die zeit es nicht leiden wil.
 Ich wil dir/ ob gott wil/ folgen bald/
 Zur leichen bin ich on das gnug alt.
 So wird mich auch mein hertzenleid
 Hin richten/ das ich jtzund leid.
 Ach Gott/ wie hart angreiffstu mich/
 Tröste mich wider gnediglich.

Carnifex.

Frewlin/ ich hab nu gnug gewar/
 130 Macht euch nu mit mir auff die fart.

Susanna.

(64) Gott gesegne euch alle Frome leut/
 Welchen mein vnglück ist hertzlich leid.
 Gott wird ewer reicher beloner sein/
 Ich wünsch auch nichts böses den feinden mein
 Gott gebe jn ein ander hertz/
 Das sie sich bekeren one schertz.
 Nu hilff mir Gott in dieser fart/
 Zu leiden den Tod vnd marter hart.
 Nach deinem willenden/ vnd lasse nicht/
 140 Gewalt dem Hellischen bösewicht.
 Vber mein Seel/ sondern hilff jr/
 Zu komen in die rhu zu dir.

Actus quarti. Scena II.*Daniel. Achab.**Sedechias. Susanna.*

(65) Ich schreie für Gott vnd meniglich/
 Das ich in dem ausschliesse mich.

131—138: (64) 131—32 Gesegne euch ihr fromen leute, der anplicz ist mir von herzen leit; 133—134 kimaradt; 135 Gott gibt euch nie ein andres herz; 136 One Schmerz. 139—142 kimaradt. 143—148: (65) Ich schreie Gottes mäglic ist, das er mich soll hören an und bewillig das Gericht, das dieser frau unrecht geschiht, Gott hatz gesehen und auch Ihr wertz sehen, ob das Urteil wirt gehen.

Vnd willige nicht in das gericht/
 Denn dieser frawn vnrecht geschicht.
 Gott wird es rechen das werd jr sehn/
 Wo dieses Vrteil fort wird gehn.

Achab.

Was schreistu Bub/ vnd bist so kün/
 150 Frech/ stoltz/ das du dir nimpst in sinn.
 Zu weren dem gantzen Regiment/
 Das durch dich wird geschwecht vnd geschend.
 Vnd nimpst dich an der Ehebrecherin/
 Schaw das du nicht mit sampt jr hin.
 Zu gleicher straff gefüret wirst
 Wilstu sein vnser Herr und Fürst.

Sedechias.

Du loser lecker wie tharstu allein/
 Dich widersetzen der gantzen Gemein?

Daniel.

Ir solt es kürztlich werden in/
 160 Warumb ich so mutig jtztund bin.
 Ich wil euch bald ein Liedlin singen/
 Das wird euch nicht fast wol gelingen.
 (65) Halt still jr Diener/ vnd eilet nicht/
 Es wird bald werden ein ander gericht.
 Damit nicht werd vnschuldig blut/
 Vergossen zu reitzen Guttess ruet.
 Ich wil den Herrn bessern bescheid/
 Sagen zu vben die gerechtigkeit.

Susanna.

(66) O Gott du trewer Vater mein/
 170 Sihe an mit gnaden die Dirne dein,
 Diese hülf kompt gewis von dir/
 Aus dieser not zu helffen mir.

149—162 kimaradt. 163—164 : (65), 165—166 kimaradt; 167—168 : (65)
 ihr lieben heren, ich hätte eich einen besern bescheid gegeben zur lieben Gerech-
 tigkeit. 169—172 : (66) 170 nimt gnaden an du dieners freund; 172 diese hilf
 kompt gewisz von mein loser Noth zu ihr. A népjáték 67., 69., 69. részei önállóak.

Du hast den fromen Jüngling erweckt/
 Das er dein Göttlich gericht entdeckt.
 Weil das menschlich gejrret hat/
 Erzeige mir weiter deine gnad.

Actus quarti. Scena III.

Daniel. Praetor.

HErr Richter ich bit erleubet mir/
 Was mir anligt zu bringen fur
 Die sach ist gros vnd betrifft euch/
 180 Darzu die gantze gemein zugleich.

Praetor.

Wir sind beid jung vnd alt verpflichtet/
 Das wir jr keinem weren nicht,
 Wer etwas hat zu bringen an/
 Darumb ich dirs auch nicht weren kan.

Daniel.

Ir habt ein falsches Vrteil gesprochen/
 Das wird nicht bleiben vngerochen.
 So jr das selb nicht endern werd/
 Vnd euch an Gottes botschafft kert.
 Denn er hat mich zu euch gesand/
 190 Ein Richter vnd Herr vber alle Land.
 Zu bringen euch ein solchen bescheid/
 Zu retten das vnschuldig Weib.

Praetor.

Schaw zu du Gesell/ das du magst
 Beweisen/ was du vns anlagst.
 Nicht ist zu schertzen mit dem gericht/
 Wer es thut schmehen/ des schont es nicht.

Daniel.

Herr Richter der sachen ich bin gewis/
 Wo mir ewer weisheit wider umb lies,
 Für euch gestellen beide part/
 200 Welche auff mein bscheid darauff wart.

Praetor.

Gehe hin du diener/ vnd bring sie zu rück.
 Es sol sich wol wenden mit jn das glück.
 Du aber solt hie an vnser stat/
 Weil dich Gott her verordnet hat/
 Richten die Sach/ vnd zeigen an/
 Woran wir vnrecht haben gethan.
 Wir sind ja vberzeuget gnug/
 Das wir nicht anders hatten fug.
 Das vrteil zu sprechen/ weil dus dann
 210 Besser verstehst/ so greiff es an.

Daniel.

Ir lieben Herrn wollet mirs nicht
 Verargen/ was durch mich jtzt geschicht.
 Der klegler person habt jr geacht/
 Das selbig hat euch jrr gemacht.
 Das jr nicht habt mit grosserm vleis/
 Geforschet wie vnd auff welche weis.
 Begangen sey ein solche that/
 Es hat euch in summa gebrochen rat.
 Nicht ist zu schertzen mit Menschen leben/
 220 Das wir nicht können wider geben.
 Vnd Gott der HErr das vnschuldig blut/
 Allezeit ernstlich rechnen thut.

Actus quarti. Scena IIII.*Carnifex. Praetor.**Achab. Daniel.*

HErr Richter ist das ewer befehl/
 Das ich das Weib wider fur euch stell.

Praetor.

Es ist also/ lös jr die hend/
 Das die Sach werd auffs new erkend,
 Denn weil die sach ist vnerkant/
 Sol ledig sein eins jeden hand.

Ir kleger werd müssen rechnung geben/
 230 Ewers gezeugnis/ merckt darauff gar eben.

Achab.

Was sol aber das sein/ lieben Herrn/
 Wird solchs reichen zu ewern ehrn?
 Das jr selbs straffet ewer Gericht/
 Welchs jr von andern solt leiden nicht.
 Wolt jr euch diesen lecker Ian/
 Regiern/ ders maul nicht wischen kan.
 Was wird doch ein solch regiment/
 In die leng nemen für ein end.
 Habt jr gejrret in ewerm Gericht/
 240 So sol es von eim höhern werden geschlicht.
 Ir aber ein Kind euch meistern last./

Praetor.

Lieber herr Achab nicht pochet fast;
 Wir gehorchen nicht einem Kind/
 So tol vnd töricht wir nicht sind.
 Es ist des ewigen Gottes werck/
 Billich wir fürchten seine sterck.
 Werd jr euch können machen recht/
 So bleibt ewer Sach fort schlecht.
 — Susanna aber in vorigem stand/
 250 Gleich wie sie vorhin zum tod verdampft.
 Ir mügt euch ja genügen lan/
 So euch nicht vnrecht wird gethan.

Daniel.

Herr Richter/ erstlich ist mein rat/
 Auff das vns werd bekand die that.
 Den einen heisset treten hinaus/
 So wollen wir bald komen draus.
 Denn Gott wird gewis das böß an tag
 Bringen /gar leicht er solchs vernag.
 Das heimlich ding werd offenbar/
 260 Das man die lügen nicht halt für war.
 Vnd der vnschuldig errettet werd/
 Wie man durch alle zeit erfert.

Actus quarti. Scena V.

*Praetor. Daniel. Susanna.**Achab. Sedechias.*

HErr Sedechia trettet hinaus/
 Herr Achab macht sich allzu kraus
 Vnd hat gar ein kalten magen/
 Darumb wollen wir jn am ersten fragen.
 Ir diener lasts euch befohlen sein/
 Sedechia wider zu gstellen herein.
 Daniel/ thue nu/ wie du weist/
 270 Vernim/ wie er sein Sach beweist.

Daniel.

(70) Itzt trifft euch ever missethat/
 Die jr nu lang begangen habt.
 Manch Fromes mensch jr habt verdampt/
 Vnd manchen schalck fur from erkand.
 Also das Vrteil gar verkert/
 Wer euch fluchs schmert/ der selb wol fert.
 Der andern laster ich schweigen wil/
 Die jr getrieben habt one Ziel
 Gott kund nicht lenger sehen zu/
 280 Sein zorn müst jr erfahren nu.
 Weil jrs zu gar grob habt gemacht/
 Ein fromes Weib schier vmbs leben bracht.
 Schendlich verfurt die überkeit/
 Mit ewer lügen vnd vnwarheit.
 Aber also es alle zeit geht/
 Damit der Gottloss sein lon empfeht.
 Denn wenn die straff verhanden ist/
 Der Gottlos denn sein selbs vergist.
 Vnd sehet etwan ein vnglück an/
 290 Das er mus haben den tod daran.

173—270 kimaradt. 271—274 : (70). 271 die Missetat; 272 schon längst;
 273—74 manche frome menschen schalt ihr habt, manche böse schalt ihr vor
 from; 275—278 kimaradt. 279 : (70) Gott kont nicht länger seinen Zorn zusehen.
 280 kimaradt. 280—281 : (70). 281 ein fromes Blut. A népjáték 71., 72., 73.
 részei önállóak.

- (74) Nu sage mir du alter Greis/
 Dein har sind wol graw vnd weis.
 Aber dein hertz wol schalckheit ist.
 Bis oben an vol arger list
 Wo meinstu das du gesehen hast/
 Die fraw Susanna mit jrem Gast?
 Was ist es fur ein Baum gewesen/
 Darunter sie han gehabt jr wesen?
 Was bedenckstu dich allererst?
 300 Wenn du der sachen gewis werst.
 So wer dir solchs gar leicht zu sagen/
 Wenn dich gleich niemand thete fragen.

Achab.

- (75) Ein Linde wars/ darunter sie hat/
 Begangen jre böse that.

Daniel.

- (76) Das linde holtz gnug hart dir sol
 Werden/ der du bist schalckheit vol.
 Dein eigen zeugnis sol dich fellen/
 Von hinnen bis hinab zur hellen.
 Dein grosse sünde dich drucken schon.
 310 Das du empfahest dafür dein lon.
 Herr Richter last jn schon in sein ort/
 Das man jm thue nach seinem Wort.
 Sein gsellen soll man bringen her/
 Wird vns auch sagen seltzame mehr,
 Was gilt es/ er wird wissen kaum/
 Von seines gesellen linden Baum.
 Ein herter Holtz für sie gehört/
 Damit man sie höbelt vnd mores lert.

282—290 kimaradt. 291 : (74) Sag an du fromer man one schei, 292—294 kimaradt. 295—296 . (74) was vor ein Baumes gewesen sei, darunter du gesehen hast, die frau Susanna mit ihrem Gast. 297—302 kimaradt. 303—304 : (75). Es war eine Linde, darunter wiew sie. 304 gesehen ham mit ihrem pulper-freund sie sich nahete. 305—318 : (76) lauter schalkheit; 307—08 die Zeignis zeigt uns mann soll dich fallen von himel bisz zur Höllen; 311 per Rath; 313—316 kima-adt. 317 Ein hartes Holz.

Praetor.

- (77) Knecht/ für jn in die gwarsam dein/
 320 Bis wir beicht horen den gsellen sein
 On zweiucl wird er jm folgen bald/
 Wie noch die Sach hat ein gestalt.
 Mich dünckt/ das hertz ist jm fast schwer/
 Daniel nu jn auch verhör.

Daniel.

- Sag an/ du fromer Man/ on schew
 Vnter was Baum gewesen sey.
 Susanna vnd der jung Gsell/
 Lieber meiner dich munter stell.
 Wie wird dir so vbel jmmermehr?
 330 Ein wort es nur gilt vnd nicht mehr.
 Wirsts schier er fur gekawen han/
 Niemand deins worts erwarten kan.

Sedachias.

- (79) Ein Eiche wars/ da wir sie sahen/
 Zu jrem bulen freundlich nahen.

Daniel.

- (80) O recht/ o recht du heillosen man/
 Dein missethat kompt schon auff den plan.
 Ein rechtes holtz hastu genent
 Des asch ist dir gesund vngbrend.
 Er werde auch beyseid gethan/
 340 Bis man die Sach wird beratschlagt han.
 Fraw Susanna du bist wol frey/
 Doch mustu dich bald finden herbey.
 Wenn man das Vrteil halten wird/
 Vber dein klegler/ wie jm gebürt.

319—320 : (77) Gehe hien du diener füre diesen Gehorsamen hinein, das
 wier dem vornehme Gesellen sein. 321—332 kimaradt. A népjáték 78. része
 önálló. 333—334 : (79) Es war eine Eiche darunter wier sie sahen mit ihren bösen
 Pulperfreund sie Sich nahete. 335—344 : (80). 335 unrecht du ; 337 ein unrechtes
 Holz ; 338—41 Asche soll dier werden gut ungebrent, dieser hat falsch gethan
 bis man die Sach beratschlagt ham, Susanna du bist befreit ; 343 das Gericht ;
 344 über die ferlohenheit.

Susanna.

Erstlich danck ich dem allmechtigen Gott/
 Der mich gefreiet aus todes not.
 Darnach dir Daniel seinem knecht/
 Das du mir hast geholfen recht,
 (81) Zu letzt euch Herrn allzumal/
 350 Weil jr mein freythum billigt all.
 Gnug werd ich nachmals zu dancken han/
 Sampt meinem lieben Herrn vnd man,
 Gott dem HErrn/ der heute mich/
 Errettet hat so wunderbarlich.
 Ich schweig des lieben Vaters mein/
 Sampt meinen geliebsten kinderlein.
 O Gott/ die deinen du nimmer verlest/
 Wer nur auff dich thut bawen fest.

Actus quinti. Scena I.*Daniel. Praetor. Judices.*

(82) IR seht /lieben Herrn/ vnd merckt wie weit
 Vom rechten Weg jr gewichen seid.
 Vnd wo Gott nicht het sonderlich/
 Vber das Volck erbarmet sich,
 Vnd selbs das vnsehuldig blut erret/
 Gros vnglück jr zu gerichtet het.
 Euch selbs vnd vns allen zugleich/
 Sonderlich in frembdem Königreich.
 Da nu beschlossen ist etlich mal/
 (10) Das man vns Juden all zumal.
 Erwürgen solt/ das nicht ein man/
 Solt vberbleiben/ drumb seid dran
 Ir Herrn/ das jr mit Gottes recht/
 Nicht vmbgeht also vnachtsam vnd schlecht.
 Sondern mit allem ernst betracht/
 Vnd tag vnd nacht drauff seid bedacht.

345—346 : (81) 345 dem lieben Gott; 346 der mir geholfen. 347—348
 kimaradt. 349 : (81) ihr heeren. 350—358 kimaradt. 1—6 : (82) 1 Seht ihr heeren
 wie weit; 4 über sein Volk. 7—18 kimaradt.

Das jederman recht widerfar/
 Dis sol ewer vleis sein jimmerdar.

Praetor.

- (83) Gott wölle vns zurechnen nicht/
 20 Die torheit/ darzu die Bösewicht.
 Mit jrer list vns han gebracht/
 Es sol fort hin bas werden gewacht.
 Damit der gleichen geschehe nicht/
 Das wir nicht fallen in Gottes gericht.

Daniel.

Last nu furbringen die tedigs leut/
 In des wir wollen solcher Zeit,
 Gebrauchen/ das wir vns befragen/
 Ein jeder thue sein meinung sagen.

Praeter.

- Was wollen wir vns nemen fur/
 30 Gott hat solch gericht befohlen dir.
 Darumb kanstu dich in die Sach/
 Besser schicken/ wir aber darnach
 Was du fur recht wirst sehen an/
 Vns gerne wollen genügen lan.
 Denn du hierin kanst jrren nicht/
 Bey dir ist Gottes geist vnd Liecht.

Daniel.

- Ir wisset ja/ wenn man sucht rat/
 Wie man sol straffen ein Vbelthat.
 Das man die selbe vleissig vnd wol/
 40 Bewegen vnd betrachten sol.
 Auff das man die straffe vnd die sünd/
 Deste leichter vergleichen künd.
 Nu kompt in dieser missethat/
 Zu samen manche gewliche that.
 Felschung des gericht/ vnd falscher Eid/
 Für dem sich furcht auch ein fromer Heid.
 Darumb sie auch Gottslesterer sind/

19—20: (83) Ach Gott wolt uns zu Rechnen nicht die Thorheit die wir
 ham angestift. A népjáték 84., 85., 86. részei önállóak. 21—216 kimaradt.

- So haben sie mit practiken geschwind/
 Ein fromes Weib gebracht in schand/
 50 Vnd todes fahr/ wie euch ist bekend.
 Darumb sie nicht schlecht verdienet han/
 Den tod/ wie man andern leget an,
 Sondern ein sonderliche pein/
 Vnd nicht drumb das sie die Eltsten sein.
 Dest linder mit jnen gehen vmb/
 Sondern man sol sie/ eben darumb
 Mit herterer strafe greiffen an/
 Das sich dran stosse jederman.
 Vnd denke/ so man der nicht verschont/
 60 Viel mehr wird vns so werden gelont.
 Ein Exempel ich auch wil zeigen an/
 Nicht wenig ist gelegen dran.
 Ein Richter ein falsches Vrteil hat/
 Gefellt/ nicht fern in einer stad.
 Da solchs der König ist worden in/
 Vnd wol betracht in seinem sinn.
 Hat er den Richter schinden lan/
 Vnd die haut vmb sein Stuel gethan,
 Darnach drein gesetzt seinen Son/
 70 Gesagt/ wilstu nicht solchen Ion.
 Empfahen wie der Vater/ so schaw/
 Vnd halte vber dem Gesetz gnaw.
 Denn solche straff der hohen Leut/
 Stellet Gott fur zu jeder Zeit.
 Das sich der hauffen dest mehr/
 An solche merckliche Exempl ker.
 Doch mügt jr Herrn in diesem Fall/
 Nach vnserm Gesetz auff dis mal.
 Euch richten /denn Moses also sagt/
 80 Wer fur der überkeit jemand verklagt.
 Vnd wird erfunden/ das er gewalt
 Seim Nechsten gethan/ so sol er bald,
 Das selbig leiden/ was er sich hat/
 Vnterstanden aus bösem rat.
 Zu bringen auff den Nechsten sein/
 90 Auff das er leide gleiche pein.
 Nu ist gar leicht zu schliessen draus/

Das man diese sol füren aus.
 Vnd mit Steinen werffen zu tod/
 Auff das sie gar in gleicher not.
 Vmb jre vbertretung komen vmb/
 Darin vor war die Susanna from.
 Dis ist mein meinung/ was jr darzu
 Zu sagen habt/ das mügt jr nu,
 Ein jeder fur sich zeigen an.

Praetor.

Ich habe gar keinen mangel dran,
 Denn Gott der HErr redt durch deinen mund/
 Darumb dein Vrteil hat guten grund,
 Ir Herrn sagt/ was dünket euch.

Assessor primus.

100 Mein meinung gar mit euch stimmt gleich.

Assessor secundus.

Hetten wir vor also gericht/
 So hetten wir gejrret nicht.

Assessor tertius.

Wir mügen dancken dem ewigen Gott/
 Der vns geholffen hat aus not,
 Vnd vnser narheit nicht lassen passieren/
 Da vns die Eltsten teten verführen.

Assessor quartus.

Die Sach ist schon so offenbar/
 Niemand jr widersprechen that.

Praetor.

110 So wirstu Daniel in aller nam/
 Den Sentenz offentlich zeigen an,
 Frey sprechen das vnschuldige teil/
 Dem schuldigen aber sein straff zuteil.
 Es komen die Leut auch schon daher/
 Sie werden ein teil nicht lachen sehr.

Actus quinti. Scena II.

*Daniel.**Susanna.**Joiakim.**Helchias.*

- SVsanna dein Geschrey ist komen fur Gott
 Der hat dich erret aus todes not.
 Vnd deine Vnschuld an tag bracht/
 Dein widersacher zu schanden gemacht.
 Das sie gefallen sind in den graben/
 120 Welchen sie dir gegraben haben,
 Wie auch vnserm feind dem Haman geschah/
 Da er dem Mardocheo stellet nach.
 Vnd schon ein galgen gebawet het/
 An welchen er in hengen thet,
 Muste er seiber erwurgen dran/
 So wunderlich Gott es schicken kan,
 Darumb ich für jedermeniglich/
 Von schuld vnd pein frey spreche dich.
 Das dir für deine grosse vnehr/
 130 Begegne heut zehnfeltige ehr.
 Magst gehn zu haus mit deinem Herrn/
 Welchen du billich helst in ehrn.
 Dazu mit Helchia dem Vater dein/
 Der nu wird newgebören sein.
 Dein kinder vnd gesind wirstu erfrewen/
 Gott wolle dir solches lang verleien.

Susanna.

- Jch weis es freilich sonst niemand
 Zu dancken/ das ich aus hengers hand.
 Auff diesen tag bin worden frey/
 140 Denn meinem Gott/ dem selben sey.
 Lob/ preis vnd ehr zu aller zeit/
 Von nu an bis in ewigkeit.

Joiakim.

Jch weis nicht/ was ich reden sol/
 So ist mein hertz der freuden vol,

- Das mir Gott heut mein bestes gut/
 Auff erden widerkeren thut.
 Denn gar nichts ist so thewr auff erd/
 Das ich hielte so köstlich vnd werd,
 Darumb ich mein liebsten Gesellen wolt
 150 Emperen/ fahr hin all silber vnd Golt.
 Nu wird mir sie dest lieber sein/
 Das sie auff's new ist worden mein,
 Vnd gleich wie aus dem tod erweckt/
 Darin sie schon gentzlich hat gesteckt.
 Also Gott mit den Heiligen sein/
 Pflaget zu handeln/ jm sey allein
 Ehre vnd danck/ der stößt vns hinab/
 Bis in die Helle/ vnd in das grab.
 Vnd widerumb auch füret heraus/
 160 Nu las vns keren wider zu Haus.
 Vnserer feind straff wir nicht begern
 Zu sehen/ viel mehr vns das beschwern.
 Können aber dawider nicht/
 Durch Gottes ordnung es geschicht.

Helchias.

- Du liebe Tochter/ ich bin sampt dir/
 Auff's new geborn/ das gleube mir.
 Vorhin war mir der tod nicht fern/
 Nu dancke ich Gott meinem HErrn,
 Mein leben er mir nicht hat verkürzt/
 170 Dargegen aber die feind gestürzt,
 Jr Herrn weil jr vns nu erleubt/
 (Denn jr seid vnser aller heubt)
 Das wir nu macht haben heim zu gehn/
 Gott wolle euch bey in gnaden stehn.
 Das jr verweset ewer Ampt/
 Zu gut vnd fromen dem gantzen Land,
 Von vns sol anders nicht werden gespürt/
 Denn was ehrlichen Leuten wol gebürt.

Actus quinti. Scena III.

Daniel. Achab.

- Nu tret herzu jr fromen Leut/
 180 Vnd hört/ was für einen bescheid.
 Gott durch vns richter euch geben wird/
 Weil jr das gericht habt schendlich verführt.
 Vnd Gott gelestert mit falschem Eid/
 Das Volck zu ergern weit vnd breit.
 Darnach Susannam felschlich verklagt/
 Vnd so viel an euch ist/ zum tode bracht.
 Endlich in sehr gesetzt/ die gantze gemein/
 Welche het müssen gestraffet sein.
 Vmb ewert willen/ so wert jr werd/
 190 Das man euch mit so viel marter beschwert.
 So viel jr der schalckheit habt begangen/
 Gleichen lon dafür zu empfangen.
 Sonderlich weil jr solt ander Leut/
 Als verwalter der gerechtigkeit.
 Vmb solcher that willen gestraffet han/
 Zu schew vnd schrecken jederman.
 Doch wollen wir euch thuen die gnad/
 Mit vnser aller gemeinem rat.
 Was jr habt wollen auff Susannam bringen/
 200 Das selbig euch sol auch gelingen.
 Wie Gott im Gesetz geboten hat/
 Greiff zu Meister/ vnd thue von stat.
 Was vnser sententz mit sich bringt/
 Eim jeden geschicht/ darnach er ringt.
 Die menschen sich wol düncken lan/
 Sie wollen betriegen jederman/
 Vnd Gott darzu im Himmel hoch/
 Weil sie gehen jrer schalckheit noch.
 Zu letz aber kompt ein stündlein/
 210 Das nichts gespunnen ist so klein.
 Es mus endlich an die Sonnen/
 Vnd fur jedermans augen komen.
 Solchs von anbegin so geschicht/
 Noch gleuben die schelcke solchs nicht.

Achab.

Ich hab ja solches nie geglaubt/
Drumb mus ich jtz dargeben mein heubt.

Actus quinti. Scena III.*Sacerdos. Achab. Sedechias.*

- (87) Lleben Herrn/ jr seht ewer not/
Das jr müst leiden den bittern tod.
Dem zu entgehn habt jr kein fug/
220 Auff das dem Gesetz geschehe gnug.
Vnd ergernis werd abgethan/
Zu schrecken beid Weib vnd Man.
Nu sehet/ wie jr mit Gott seid dran/
Der sich nicht kan genügen lan.
An zeitlicher straffe/ sondern wil/
Sich rechnen ewig vnd one ziel.
An denen/ so sich nicht wollen bekern/
Wie vns all vnser Propheten lern.

Achab.

- (88) Wer bringt daher den heillosen Pfaffen/
230 Mit seinem vnnützen losen klaffen.

Sedechias.

- (89) Ich wolte, dass er zum Teufel wer/
Wir fragen viel nach seiner ler.

Sacerdos.

- (90) Nicht also/ Herrn/ bedenckt euch wol/
Ich rede, was ich reden sol.
Lasset mich reden bis zum end/
Nicht mein/ sondern Gottes wort jr schend.

217—220 : (87) Ja lieben hern seht eure Noth den biteren Tod zu eilen, diesem leiden gehalt stet auf den es ist geschehen genug stb. 221—228 kimaradt. 229—230 : (88) Ei wer bringt uns den heillosen Pfaffen daher mit seiner mitze und Schkolaklapfen. 231—232 : (89) Ich wolt das er beim Teuksel wen ich fragt nicht nach seiner Lehr. 233—238 : (90) Ja lieben hern bedenket eich vol redet vas ihr reden solt und laszet mich nun reden es ist ja leitzin und leit durch den Sündern da ihr noch greszere Strafen ferdienet haben den ihr sicher speter kekert.

Dadurch jr viel grössere straffe werdt
Verdienen/ wo jr euch nicht bekert.

Achab.

- (91) So klappe hin/ so lang dirs gefelt/
240 Mein hertz dauon gar wenig helt.

Sedechias.

Ich aber halt gar nichts daruon/
Die Pfaffen ertichtens/ das sie jrn lon/
Mit faulen tagen mügen gewinnen/
Vnd sich fein sanfft erhalten können.

Sacerdos.

- Ich sehe wol vmb sonst wird sein mein Ler/
Doch gleichwol ich mich dran nicht ker.
Denn Gott kan auch ein steinern hertz
Erweichen/ das es nicht helt fur ein schertz
Was jm von Gott vnd seinem gericht
250 Gesaget wird/ vnd wenns gleich nicht/
Helffen solte/ so werd ich das mein
Haben gethan/ das halt ich nicht klein
Das ich behalt ein gewissen gut/
Vnd bin vnschuldig an jem blut
Ir müst am ersten das erkennen/
Vnd fur Gott demütig bekennen.
Das jr nicht habt verdient allein/
Diese zeitliche Marter vnd pein.
Die euch das weltlich Recht legt an/
260 Denn weiter es nicht greiffen kan.
Sondern zu leiden in ewigkeit/
Fur ewer vngerechtigkeit.
Vnd gleichwol drumb verzweueln nicht/
Denn Gott lest fallen sein strenges gericht.
So wir jm von hertzen bitten ab
Vnser sünd/ vnd appelliern zur gnad.
Vnd wollen der selben geniessen allein/
Zu entgehen der ewigen straff vnd pein.

239—240 : (91) Klappe nur hin so langes dier gefält, aber mein Herz gar wenig von dier hält stb.

- Der weltlichen Gwalt er nichts abbricht/
 270 Ja er wil/ sie sol schonen nicht.
 Denn sie ist nicht drumb eingesetzt/
 Gnade zu vben/ sondern vberm Gesetz
 Strenge zu halten/ das also werd/
 Dem bösen gestewert vnd gewert.
 Vnd das also durch alle Land/
 Gottes zorn vber die sünd werd erkand.
 Auff das wer da hat veracht die Ler
 Der Eltern/ Schulmeister/ vnd Prediger.
 Zu letzt durch Richter vnd seine Knecht
 280 Vermanet werd/ das er vnrecht
 Gethan hat/ vnd noch sich kere zu Gott/
 Der gleichwol kan aus ewigem tod.
 — Die Leut erretten/ wenn sie sein gnad/
 Bey jnen lassen finden stad.
 Das jn die zeitliche pein nicht sol/
 Schaden an jrem Leben/ das vol
 Ewiger Freuden vnd wonnen ist/
 Dabey man alles vnglücks vergist.
 Vnd solche vnerschwengliche gnad/
 290 Der selb HELT erworben hat.
 Welcher soll komen von vnserm Stam/
 Wie es verheissen ist Abraham.
 Auff das jr nu vber dis gericht/
 Auch in Gottes ewig Vrteil nicht
 Fallet/ so nempt an diese Ler/
 Welche von Gott ist komen her.

Achab.

Du loser Pfaff/ hat Gott mit dir
 Geredt/ wie du gibst jtzund fur?

Sedechias.

Du bist furwar ein hübscher man/
 300 Das dich Gott sonderlich spricht an.

Sacerdos.

Es hat ja Gott mit Mose geredt/
 Das selb er auch den Propheten thet.

Nu rede ich kein ander wort/
 Denn was sie von Gott haben gehort.
 Vnd in jre Bücher verfast/
 Darumb jr euch bekeren last.
 Wo jr nicht wolt nach diesem tod/
 Geraten auch in der Hellen not.

Achab.

Ja wenn jemand were widerkomen/
 310 Vnd was er dort hette vernomen.
 Vns lebendigen het gezeiget an/
 So gleubte ich/ es wer was dran.

Sacerdos.

Gott wil aber durch todte Prediger nicht/
 Sondern durch lebendige Leut sein liecht.
 In den zu hörern zünden an/
 Welche sich vnterrichten lan.

Sedechias.

Vnd wenn gleich diesem also wer/
 Was du vns jtzund sagst daher.
 So ist es doch mit vns verlorn/
 320 Wie kan Gott der HErr seinen zorn.
 Gegen vns jtzund fallen lan/
 Die wir nie nichts guttes haben gethan.
 Sein Wort gehalten fur ein spot/
 Das da schrecket mit ewigem tod.
 Alle menschen von wegen der sünd/
 Welch schrecken ich itzund erst empfind.
 Vnd sehe/ es ist zu lang gehart/
 Wer auff das letzte stündlein wart.

Sacerdos.

(92) So so lang das zeitliche leben wert/
 330 Ists zeit/ das sich ein Mensch bekert.
 Vnd wer es thut/ dem selben gnad
 Gott durch sein Wort verheissen hat.

Achab.

- (93) Du pfeiffest wol süs mein lieber Gsell/
 Wenn du aber werst in vnser stell.
 Du würdest viel andre gedancken han./

Sedechias.

- Du magst vns wol zu frieden lan.
 Hie ist kein hoffnung noch zuuersicht/
 Zu bestehen fur Gottes gericht.
 So wir für menschen nicht vnschuldig sein/
 340 Wie wollen wir fur Gott sein rein.

Sacerdos.

Das ist ja nach dem Gsetze recht,
 Gott aber hat gestelt ein linder Recht.
 Durch die verheissung seiner gnad/
 Im namen Messie/ den er hat.
 Gesetzt zum versüner aller Welt/
 Wenn sich ein Mensch nur an den helt.
 Der kan nicht in seinen sünden sterben/
 Vnd in ewiger pein verderben.

Achab.

- Ey lieber predig andern daruon/
 350 Mit vns ist es geschehen schon.
 Nach vnsern verdienst vns sol geschehn/
 Anders es vns nicht kan ergehn.

Sacerdos.

Weil ja bey euch nichts helffen thut/
 So sey auff ewern hals ewr blut.
 Ich hab gar keine schuld daran/
 Denn ich das meine hab gethan.

241—328 kimaradt. 329—330 : (92) So lang das geistliche Leben dauert ist zeit das sich viele bekeren stb. 331—332 kimaradt. 333—335 (93) Du bleibst vol sicher mein lieber Gesell. Ei werst du nur in meinen stell du volst vol andere gedanken haben. A népjáték 94., 95., 96., 97., 98. részei önállóak. 336—356 kimaradt. 357—361 : (99) Ach meister verzige nicht so lang nach der Massenbank, schau das wier komen näher zum Tot, lasz uns nicht lank leiden Noth. A népjáték 100. része önálló.

Actus quinti. Scena V.

Achab, Carnifex.

- (99) Was verzeuchstu/ meister/ so lang/
 Denn vns ist aus der massen bang.
 Machs bald/ das wir der Marter ab
 360 Komen/ vnd je er je besser grab.
 Das wir nicht leiden lenger spot/

Carnifex.

- Mein lieber Gsell/ es hat kein not.
 An mir sol es kein mangel han/
 Bald ich ein süplin geben kan.
 Das eim die Seel daruon aus fehrt/
 Des Handwerks ich bin wol bewert.
 Geht flugs von stat/ so fette wiltpret/
 Ich gerne lengst gefangen het.
 Ich dünck mich auch trawe etwas sein/
 370 Wenn ich nicht straff die Bawern allein.
 Sondern auch grosse Hanssen mir/
 Folgen müssen/ wo hin ich sie fur.
 Mit jren schönen kleidern ich prang/
 Die andern ich behalt nicht lang.
 Die kaum sind dreier pfennig werd
 Ein besser beut ist mir jtz beschert
 Dazu ich euch nicht danck dafur/
 Denn ever wil ists nicht/ das mir.
 Solch ewer zierheit werden sol/
 Denn ewer hertz ist grimmes vol.
 380 Vnd thetet das viel lieber an mir/
 Was euch sol wider faren schier.
 Aber nach dem ich gar nichts frag/
 Ewer keiner mir mehr schaden mag.

Actus quinti. Scena VI.

Preco.

Diese sind schon gefurt dahin
 Vnd werden empfaen jren gewin
 Ein steinern Rock wird man jn an
 Legen/ wie sie verdienet han.

- Nu höret zu jr Erbarn Leut/
 390 Was solch gericht vnd straff bedeut.
 Man möcht die Vbeltheter wol/
 Heimlich vmbbringen Allzumal.
 Was jr eigen Person gehet an.
 Aber Gott wil es also han/
 Das man sie straffe öffentlich/
 Damit an jnen stosse sich/
 Ein jeder Mensch/ vnd hab ein schew/
 Fur sünden/ vnd nicht lasse frey/
 Seinem mutwillen seinen zaum/
 400 Den wer der schalckheit lest jren raum.
 Der denck nur nicht/ das er der straff/
 Entgehen wird/ vnd das der Pfaff/
 Aus seinem kopff jm drewen thut/
 Das er an jm kül seinen mut.
 Wer Eltern vnd Lerern wil folgen nicht/
 Die da haben ein lindes gericht.
 Hawen nicht wunden/ schlagen nicht tod/
 Vermanen mit Worten vnd warnen fur not.
 Rutten vnd stecken sie brauchen allein/
 410 Die selben jr grösten straffen sein.
 Wer jn/ sag ich/ wil folgen nicht/
 Der felt darnach ins weltlich Gericht.
 Das schertzet nicht mit seinem schwert/
 Vnd vngehorsame Buben also lert.
 Das sie müssen on jren danck/
 Auffhören/ sie haben kurtz oder lang.
 Getrieben jre bosheit auff Erd/
 Also jr lon jn widerfert.
 Vber das hat Gott mancherley/
 420 Damit er strafft der Welt büberey.
 Thewrung/ Krieg vnd Pestilentz/
 Die spricht er aus durch sein sentenz.
 Darzu sonst sind plagen one zall/
 Von wegen der sünden allzumal.
 Wenn auch die selbigen sind verlorn/
 Das die Menschen nicht wollen Gottes zorn.
 Erkennen/ vnd von sünden ablan/
 So müssen sie endlich den lon han.

Das sie mit allen teufeln darnach/
 430 Müssen ins ewige weh vnd ach.
 Das sol man bedencken alle zeit/
 Denn es ist die beständige warheit.
 Damit wir diese Action/
 Beschiessen wollu/ vnd auffhören schon.
 Geb Gott/ sie sey geschehen mit nutz/
 Vnd hab geschaffet etwas guts.

Beschlus.

WEil vnser thun sich zimlich lang/
 Verzogen hat/ wil ichs nicht lang
 Machen/ sondern kürztlich beschliessen/
 440 Auff das wir euch nicht lenger verdriessen.
 Die Christen wol komen in ein not/
 Doch werden sie nicht verlassen von Gott.
 Der errettet sie/ wenn es nu scheint/
 Das sie nu gantz verloren seind.
 Dargegen die Feind wunderlich
 Stürtzet/ ehe sies versehen sich.
 Die gericht hat er in seiner Hand/
 Regieret sie durch alle Land.
 Darumb er sie oft verendern thut/
 450 Vnd macht das böse widerumb gut.
 Auff das man merck/ vnd erfar/
 Wie an jm alles hengeset gar.
 Vnd wo die Richter Gottfürchtig sind/
 In sonderheit sich solchs befind.
 Das sie aus manchem jrthum gros/
 Durch Gottes schickung werden los.
 Der wolle vns auch zu dieser Zeit/
 Beystehn durch sein barmhertzigkeit.
 Auff das ein gutes Regiment/
 460 Bestehe bey vns bis zur Welt end/
 Den weiter wir es dürffen nicht/
 Denn bis Gott zu sich alle gericht.
 Nemen wird/ vnd machen ein end/
 Mit allem weltlichen Regiment.
 Hiemit wir vns in ewer gunst
 Befehl/ vnd wo jr an der kunst.

Irgend ein mangel habt gespürt/
Der vns zu meiden het gebürt
So wollet jr vns solches zu gut
470 Halten/ aus ewerm freundlichen mut.
Das wollen wir in sonderheit/
Vmb euch verdienen alle Zeit.

Finis.

A NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK eddig megjelent füzetei:

(Von den in ung. Sprache verfassten und mit je einem deutschen Auszug versehenen ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN PHILOLOGIE sind bis jetzt folgende Hefte erschienen:)

- I. Thienemann Tivadar : Német és magyar nyelvújító törekvések. (Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen und ungarischen Sprachreform.) 1912. . . . . 1-50 K
- II. Csáki Richárd : Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. (Quellenkritische und sprachliche Untersuchung der deutschen Schriften Johannes Honterus'.) 1912. . . . . 1-50 K
- III. Dr. Hajek Egon : Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén. (Der siebenb.-sächsische Roman um d. Mitte des 19. Jahrh.) 1913. . . . . 2-50 K
- IV. Roth Alfréd : Tanulmányok [az erdélyi szász] Roth Dánielről. I. Roth Dániel élete. II. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai. (Studien über [den siebenb.-sächsischen Romanschriftstellers Daniel Roth : 1. Das Leben Daniel Roths. 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths.] 1913. . . . . 3-50 K
- V. Dr. Huss Richárd : Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása. (Der heutige Stand der siebenbürgisch-deutschen Sprachforschung.) 1913. . . . . 2-— K
- VI. Hollitzer Gyula : Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet. (Franz Liszt und das literarische Leben in Weimar.) 1913 . . . . . 4-— K
- VII. Schwarz Frigyes : A soproni hiene gyermekdal. (Das Kinderlied der Hienzen in Sopron-Oedenburg.) 1913. . . . . 4-50 K
- VIII. Szentirmai Gizella : Mörike Eduard „Maler Nolten“ című regénye. (Eduard Mörike's „Maler Nolten“.) 1913. . . . . 2-— K
- IX. Czinkotszky Jenő : Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Die deutsche Verserzählung Oswalds des Schreibers aus Ujbánya-Königsberg in Ungarn. 14. Jahrh.) 1914. . . . . 2-50 K
- X. Schwartz Elemér : Arábalapineszközi [délbajor] nyelvjárás hangtana. (Lautlehre der [südbajovarischen] Mundart zwischen der Raab und Lafniz [in Westungarn].) 1914. . . . . 4-50 K
- XI. Trocsányi Dezső : Humboldt Vilmos nyelvölcsélete. (W. von Humboldts Sprachphilosophie.) 1914. . . . . 2-— K
- XII. Kádár Jolán : A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Függetlenül a budai és pesti német színházak műsora 1783-1812. (Geschichte der Ofner und Pester deutschen Theater bis 1812. Als Anhang das Repertoire d. Ofner und Pester deutschen Theater 1783-1812.) 1914. . . . . 5-— K

- XIII. **Moór Elemér**: A Toldimonda és német kapcsolatai. (Die [ungarische] Toldi-Sage und ihre Zusammenhänge mit der deutschen Sage.) 1914. . . . . 3 — K
- XIV. **Koszó János**: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Ign. Aur. Fesslers Leben und schöpferisches Wirken.) 1915. . . . . 2.50 K
- XV. **Mornau József**: A szeghegyi német [rajnai frank] nyelv-járás hangtana. (Die Lautlehre der deutschen [rhein-fränkischen] Mundart von Szeghegy [in Südban].) 1915. . . . . 2.50 K
- XVI. **Hollaender Rózi**: Déry Julianna (1864—1899) élete és költészete. (Juliane Déry's Leben und Dichten, 1864—1899.) 1915. . . . . 2 — K
- XVII. **Zuber Marianne**: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. (Geschichte der ungarländischen deutschen Zeitschriften bis 1810.) 1915. . . . . 4 — K
- XVIII. **Happ József**: Béb község német [középbajor] nyelv-járásának hangtana. (Lautlehre der deutschen [mittelbayrischen] Mundart der Gemeinde Béb [Kom. Veszprém].) 1915. . . . . 3.50 K
- XIX. **Dr. Weber Arthur**: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. (Geschichte der Zipser Dialektforschung.) 1916. . . . . 1.50 K
- XX. **Várady Imre**: Gellert hazánkban. (Gellert in Ungarn.) 1917. . . . . 5.50 K
- XXI. **Pausz Gabriella**: Nemes Artner Mária Terézia (1772—1829) és írói köre. (Marie Therese von Artner (1772—1829) und ihr literarischer Kreis). 1917. . . . . 6 — K
- XXII. **Szilasi Klára**: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században. (Leonhard Stöckels Susanna-Drama und das deutsche Schuldrama zu Bartsfeld im XVI. Jahrhundert.) 1918. . . . . 5.50 K

Előfizetők, kik a sorozat legalább öt füzetének átvételére kötelezik magukat, 25%-nyi árengedményben részesülnek. (Abonnenten, die sich zur Übernahme von mindestens fünf Heften verpflichten, können eine Preisermäßigung von 25% beanspruchen.)

Megrendelhetők: A PFEIFER FERDINAND-féle könyvkereskedésben
(Zeidler Testvérek) Budapest, IV., Kossuth Lajos-utca.

(Zu beziehen durch die Ferdinand Pfeifer'sche Buchhandlung (Gehbr. Zeidler)
Budapest, IV., Kossuth Lajos-Gasse.)